

T.Y.B.A
Paper- 12
Problems and Principles
 અનુક્રમણિકા

૧. તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ
૨. તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધનાં મુદ્દાઓ અને તેની સમીક્ષા
૩. સત્યના મુખ્ય ત્રણ માપદંડ સમજાવો
૪. શરીર અને મન અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો ચર્ચો
૫. તત્ત્વ એક છે કે અનેક
૬. આત્માના અમરત્વની સમસ્યા
૭. પુનર્જન્મની માન્યતા
૮. એકતત્ત્વવાદના (Monism) સ્વરૂપો
૯. અનેકેશ્વરવાદ સ્પષ્ટ કરી તેની સમીક્ષા કરો.
૧૦. એરિસ્ટોટલનો કારણ અંગેનો ખ્યાલ
૧૧. કારણ સંબંધી હ્યુમનો ખ્યાલ
૧૨. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ
૧૩. ઇશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ
૧૪. ઇશ્વર અને જગતનો સંબંધ
૧૫. ઇશ્વર અને અંતિમતત્ત્વ
૧૬. ટૂંકા પ્રશ્નો

પ્રશ્ન ૧. તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ :-

સત્તત્ત્વમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસા એ બન્ને મૂળમાં તત્ત્વજ્ઞાનની જ બે મહત્વની શાખાઓ છે. આ બન્ને વચ્ચે ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ખાસ કોઈ ભેદ પાડવામાં આવતો નથી. પરંતુ સુક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમની વચ્ચે ઐતિહાસિક વિકાસક્રમનો અને અભ્યાસક્ષેત્રનો રસપ્રદ તફાવત નજરે પડે છે.

પાર્મેનાઇડીઝના જમાનામાં અંતિમ સત્નો અંતિમ સત્ તરીકે જ અભ્યાસ કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. પ્લેટોએ જ્ઞાનમાત્ર માટેના પ્રેમને ફિલોસોફી તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કર્યું હતું.

જો કે અંગ્રેજી શબ્દ Metaphysics ગ્રીક ચિંતનના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું જોવા મળે છે. એરિસ્ટોટલના અનુયાયીઓએ એરિસ્ટોટલના પ્રથમ સિદ્ધાંતને લગતા લખાણોનું સંપાદન કર્યું અને તે ભૌતિકશાસ્ત્ર ના લખાણના ક્રમ પછી મૂકવાનું પસંદ કર્યું. ક્રમણ કે તેમાં ભૌતિકતાની પાર જઈને વાત કરવાનમાં આવી હતી. આમ તે ભૌતિકતાની પારની બાબત હોવાથી Metaphysics તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. Meta= Beyond, After અર્થાત પછીનું યા પરનું એવો અર્થ થાય છે. આ રીતે નવું નામકરણ કરવામાં આવ્યું.

તત્ત્વજ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખા તરીકે જુદું અસ્તિત્વમાં સ્પષ્ટ થાય માટે તેને તત્ત્વમીમાંસા, તત્ત્વવિદ્યા કે તત્ત્વવિજ્ઞાન તરીકે ઓળખવાનો આગ્રહ સેવવામાં આવે છે. ભારતમાં વિવિધ ભાષામાં તેના વિવિધ નામો છે. આધિભૌતિકશાસ્ત્ર, પરાવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, આધ્યાત્મિકવિદ્યા વગેરેમાં તત્ત્વવિદ્યાનું સ્થાન સત્તત્ત્વમીમાંસા Ontology અને Philosophy તત્ત્વજ્ઞાનની માધ્યમાં રહેલું છે.

આધુનિક અંગ્રેજ ફિલોસોફર એક. એચ. બ્રેડલે તેમનાં પ્રખ્યાત પુસ્તક Appearance and Reality માં જણાવે છે કે, ‘તત્ત્વવિદ્યા એટલે કેવળ આભાસથી જુદા પડતાં સત્તત્ત્વને બૌદ્ધિક રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન.’ આગળ વધી તેઓ તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય આપણી બુદ્ધિને સંતોષ આપે તેવું જીવન અંગેનું સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિબિંદુ પુરું પાડવાનું છે.

બ્રેડલેના ઉપર્યુક્ત વિચારને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં એ.ઇ.ટેલર જણાવે છે તે પ્રમાણે આભાસ અને સત્ વચ્ચેનો ભેદ પાડવાની પ્રેરણા આપણને વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન પાસેથી જ મળે છે. આપણા સામાન્ય વહેવારિક અનુભવ દરમિયાન અને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ વખતે આપણે કેટલીક વખત એવો ભેદ પાડવો પડે છે કે દેખાય છે એક બાબત અને હોય છે બીજી બાબત. આમ હંમેશાં દેખાવું અને હોવું એક જ પૂરવાર થતાં નથી. આથી દેખાવને આભાસ અને (હોવાનો) જે છે તે સત્ય માનવા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ. દા.ત. પાણીની અંદર ડુબેલી લાકડી ત્રાંસી અને નાની દેખાય છે. એ જ લાકડી પાણીની બહાર કાઢીને જોતાં સીધી અને મોટી સાબિત થાય છે. એ જ રીતે સપાટ અને સ્થિર દેખાતી પૃથ્વી વાસ્તવમાં ગોળ છે અને ફરે છે. આમ, જો આપણાં અનુભવમાં આવા કોઈ પ્રકારનાં વિરોધાભાસ જોવા મળતા ન હોય તો સત્ય અને અસત્યનો ભેદ પાડી વિચારવાનો પ્રશ્ન ઊભો ન થાત. પરંતુ આ વિરોધાભાસ અનુભવની હકીકત છે. તે દૂર કરી સત્ય જાણવાની આપણી બુદ્ધિની સાહજિક માંગ છે. તત્ત્વવિદ્યા આ અંગે છેક છેડા સુધીનું ચિંતન ચલાવે છે. તે સતત આપણી બુદ્ધિને ઉશ્કેરે છે, જાગ્રત રાખે છે. તેના દ્વારા છેવટનો ઉકેલ મળી જાય છે કે નહીં તે મહત્વનું નથી પણ તે માટે અહીં મથવું એ જ મહત્વનું છે.

આમ ટેલરનાં મતે તત્ત્વવિદ્યા એટલે સમગ્ર જીવનનાં વિરોધાભાસોનું નિરાકરણ કરવાનું ધ્યેય સાથે અંતિમ દૃષ્ટિએ સુસંવાદિતપણે સત્ય શોધી કાઢવાનો બૌદ્ધિક પ્રયત્ન.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાંથી તત્ત્વવિદ્યાના સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ અંગેનાં નીચેના મુદ્દાઓ ક્લિત થાય છે.

૧. અભ્યાસક્ષેત્ર સમગ્ર જીવનલક્ષી છે.

વુડબ્રિજ નામના વિચારકના મતानુસાર તત્ત્વવિદ્યાનું અભ્યાસવસ્તુ સમગ્ર સત્ તત્ત્વ છે. તે વિવિધતા પાછળ રહેલી સર્વોચ્ચ એકતા શોધવાનું કાર્ય કરે છે. આમ સમગ્ર જીવન અનુભવ તત્ત્વવિદ્યાનો આભ્યાસવિષય છે આ કે તે ખંડ અથવા અંશનો અભ્યાસ કરવાથી આભાસનું નિરાકરણ થઈ શકે નહીં.

૨. સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ છે.

તત્ત્વવિદ્યાનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સમગ્રલક્ષીતાનું છે. વ્યવહારમાં કામચલાઉ અને પસ્યરને વિરોધી એવા દૃષ્ટિબિંદુ થી પરિસ્થિતિ સાથે અનુકુલન સાધવાનો આગ્રહ રાખાય છે. દા.ત. વેપારી કે રાજકારણી માણસ નફા તોટાના હિસાબ પ્રમાણે અથવા સત્તાના સમરિકણનાં આધારે વિચારે છે. ત્યારે ભાગ્યે જ તેની પાસે સમગ્ર જીવનને તટસ્થતાથી જોવાની દૃષ્ટિ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાની પ્લેટો કહે છે તેમ ચિંતક સમગ્ર કાળ અને સમગ્ર સ્થળનો દૃષ્ટા છે.

૩. અમૂર્ત ચિંતન પદ્ધતિ છે.

તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ અમૂર્ત ચિંતનની પદ્ધતિ છે. તે સમગ્ર સત્યને પ્રાધાન્ય આપતું હોવાથી વિશિષ્ટ પૂરાવાઓની યોગ્યતાને અનુસરીને નહીં પણ સામાન્ય પદ્ધતિને આધારે સિદ્ધાંતોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તત્ત્વવિદ્યા માટે પ્રત્યક્ષીકરણની પ્રાયોગિક પદ્ધતિ અથવા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની પરીક્ષણલક્ષી પદ્ધતિ ઉપયુક્ત બની શકે નહીં. અહીં તો તાર્કિક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની ચિંતનાત્મક પદ્ધતિ જ કામે લગાડવી પડે છે.

તત્ત્વવિદ્યાનું દૃષ્ટિબિંદુ અને પદ્ધતિ બન્ને આલોચનાત્મક હોવાથી કોઈ પણ બાબતને બૌદ્ધિક રીતે તપાસ્યા સિવાય ગૃહિત તરીકે સ્વીકારીને આગળ ચાલવામાં આવતું નથી. દા.ત. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનમાં કાર્યકારણનો નિયમ ગૃહિત તરીકે સ્વીકારીને ચાલવામાં આવે છે. ભૂમિતિમાં સ્થળની પૂર્વધારણા લેવામાં આવે છે. યંત્રશાસ્ત્ર માં ગતિને માની લેવામાં આવે છે તત્ત્વવિદ્યા આ બધા ગૃહિતો માટેના બૌદ્ધિક આધારો, સાબિતીઓની સૂક્ષ્મ તપાસ કરે છે. આમ મૂલ્યાંકન અને સમાલોચના તત્ત્વવિદ્યાનાં મહત્વના કાર્યો છે.

પ્રશ્ન તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધનાં મુદ્દાઓ અને તેની સમીક્ષા :-

એફ.એચ.બ્રેડલેએ તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ વિરુદ્ધના વાંધાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ તેમના પુસ્તક Appearance and Reality ના પ્રથમ પ્રકરણમાં કરી છે. આ અને આ પ્રકારના આક્ષેપો કોઈ એક ભૂમિકા પરથી રજૂ થયાં નથી. આક્ષેપો પાછળની ભૂમિકા ધ્યાનમાં લઈ તેનું સૌ પ્રથમ નિરૂપણ કરવાનું અને ત્યાર બાદ તેનું પરીક્ષણ કરવું યોગ્ય જણાશે.

૧. તત્ત્વવિદ્યા અશક્ય છે.

કેટલાંક વિરોધી વિચારકોના મતે તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ અશક્ય છે. કટાક્ષમાં અહીં કહેવામાં આવે છે કે, તત્ત્વજ્ઞો ‘અંધારામાં કે જ્યાં કાળી બિલાડી નથી ત્યાં તેને શોધવાના કાંકા મારે છે.’ અર્થાત્ જે પ્રશ્નો નિરાકરણને પા નથી તેને ઉકેલવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવે છે. તત્ત્વવિદ્યાની સમસ્યા સમગ્ર સત્ના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત થયેલી છે પરંતુ આ સમગ્ર સત્ ક્યારેય પણ આપણા જ્ઞાનનો વિષય બની શકે તેમ નથી.

કેન્ટ જેવા પ્રખર બુદ્ધિવાદી તત્ત્વચિંતકનું વલણ પણ તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય માનવા તરફનું છે. કેન્ટનું આ વલણ તેમની કડક આલોચના પદ્ધતિ અને જ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વોની શોધના પરિણામ પર આધારિત છે. કેન્ટના આ મત મુજબ આપણા જ્ઞાનની પ્રથમ શરત એ છે કે, આપણે કોઈ પણ પ્રાપ્ત સંવેદનને દિઠ્ઠ કાળના રૂપમાં રૂપાંતરિત કરીને બૌદ્ધિક ધારણા વડે અર્થઘટિત કરવાનું હોય છે. કેન્ટની જ્ઞાનમીમાંસાનું મુખ્ય સૂ એ છે કે, માનવીય જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ અને બૌદ્ધિક સમજણશક્તિની ધારણાનું સંયુક્ત કાર્ય અનિવાર્ય છે. આથી જે બાબતનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી તે બાબતનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મળતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના સત્તત્ત્વનું, જગતનાં મૂળ તત્ત્વનું, આત્મા કે ઈશ્વરનું ક્યારેય સંવેદનનું

પ્રત્યક્ષીકરણ શક્ય બનતું નથી. આથી વિજ્ઞાનના અર્થમાં તત્ત્વવિજ્ઞાન શક્ય નથી. પરમ સત્ કે સમગ્ર સત્ને લગતા આપણાં વિધાનો જ્ઞાનની મૂળ શરતોને અતિક્રમે છે.

દ્યુમ અને કેન્ટની આ આલોચના પદ્ધતિની અસર હેઠળ આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત બનેલી તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓની નૂતન હિલચાલ તત્ત્વવિદ્યાને અર્થહીન અને બેહુદી પ્રવૃત્તિ ગણે છે. કેમ કે તેના વિધાનો વિજ્ઞાનના જેવા ચકાસણીક્ષમ નથી. આથી તે અર્થવિહિન છે.

તત્ત્વવિદ્યાની શક્યતાનો આક્ષેપ કરનારો એક ત્રીજોવર્ગ છે. તેઓ એમ જણાવે છે કે, આપણું જ્ઞાન હંમેશા હકીકતના આ કે તે પાસાંને લગતું જ હોય છે તેને સમગ્ર રીતે ઓળખનાનું આપણી માનવીય બુદ્ધિ પાસે સામર્થ્ય નથી. સમગ્રને જાણવાના અશક્ય આદર્શને છોડીને આપણે કુદરતની એકરૂપતા અને બનાવોનાં આંતર સંબંધના આંશિક સુક્ષ્મ જ્ઞાનથી જ સંતોષ લેવો જોઈએ. અશક્ય આદર્શ પાછળ પડી સમય અને શક્તિનો વ્યય કરનારાં અંશના ખરા જ્ઞાનથી પણ વંચિત રહી જાય છે. આ મત નરી વ્યાવહારિક ભૂમિકા પરથી રજૂ થયેલો મત છે.

ઉપર્યુક્ત આક્ષેપ દ્વારા ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન અશક્ય પૂરવાર કરી શકાતું નથી. કારણ કે બ્રેડલે અને ટેલર તેનો વળતો જ યોગ્ય જવાબ આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, સ્વરૂપને કારણે તત્ત્વજ્ઞાન અશક્ય છે એ મંતવ્ય ધરાવનારે તેની સાબિતી માટે પૂર્વગ્રહમુક્ત ચિંતન કરવાનો જરૂરી પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી. તેમ કરે તો જ ખાત્રી થાય કે તે અશક્ય છે કે નહીં. આ રીતે વિચારવા માત્રથી તેઓ તત્ત્વચિંતનનું કાર્ય કરવા લાગી જશે. તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય સાબિત કરવા માટે તત્ત્વવિદ્યાનો આધાર લેવો પડે છે. આથી બ્રેડલે કહે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાના વિરોધીઓ પણ તત્ત્વબંધુઓ જ છે.

કેન્ટે તત્ત્વજ્ઞાનને એક વિજ્ઞાનના અર્થમાં અશક્ય ગણાવ્યું છે. તેનું કારણ કેન્ટના મનમાં રહેલો વિજ્ઞાન અંગેનો અને જ્ઞાન અંગેનો તેનો પોતાનો મત છે. આ મત સંપૂર્ણ રીતે સાચો જ છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, વિજ્ઞાનના અર્થમાં જે શક્ય હોય એ જ સાચું ગણાય અને સ્વીકાર્ય બને તેમ જ માટે માની લેવું ? ફક્ત વિજ્ઞાનની જ ભૂમિકા પરથી વિચારીએ તો ક્યારેય પણ આભાસ અને સત્ના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય તેમ નથી.

જ્ઞાનના બધા જ સ્વરૂપો માટે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ માને છે તેવા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું મહત્ત્વ એક સરખા અર્થમાં જરૂરી નથી. જો એમ જ હોય તો દ્યુમનો સંશયવાદ જ છેવટનો માનવો પડત.

વળી, કેન્ટ તેના ચિંતન દ્વારા જે નિષ્કર્ષ પર આવ્યાં છે તે અજ્ઞેયવાદી નિષ્કર્ષ છે. આ નિષ્કર્ષ પ્રમાણે સત્ તત્ત્વ માનવબુદ્ધિ માટે અજ્ઞેય છે. બ્રેડલે જણાવે છે તેમ આ પ્રકારનું વિધાન કરનારો પણ સમગ્ર સત્ અંગે તેના સ્વરૂપની ભવ્યતા અંગે તાત્ત્વિક વિધાન જ કરી દે છે.

જ્યારે તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ તત્ત્વજ્ઞાનને અશક્ય દર્શાવવા માટે જે સિદ્ધાંતનો આધાર લે છે તે સિદ્ધાંત પોતે જ સ્વયંવ્યાધાતી સિદ્ધાંત છે. કારણ કે તેમનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે વિધાન વિશ્લેષણાત્મક અથવા ચકાસણીક્ષમ હોય તે જ બૌદ્ધિક રીતે સ્વીકાર્ય ગણાય. હવે આ વિધાન પોતે ક્યા પ્રકારનું છે ? જો તે વિશ્લેષણાત્મક હોય તો માત્ર પુનરુક્તિ કરે છે. તેથી કશું જ નવું જ્ઞાન આપતું નથી અને તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ તો ક્યાંય કરી શકાતું નથી. આથી તે ચકાસણીક્ષમ પણ ગણાય નહીં. આ વિધાન તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની પોતાની જ કસોટીને પાર ઉતરતું નથી. તેથી નિરર્થક સાબિત થાય છે. આમ તત્ત્વવિદ્યાને અશક્ય માનવાનું જ અશક્ય બની જાય છે.

૨. તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ બીનજરૂરી છે.

તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કદાચ શક્ય હોય તો પણ આજે તેના અભ્યાસની કોઈ ઉપયોગિતા રહી નથી. એવો આક્ષેપ મુક્તાં કહેવામાં આવે છે કે, તત્ત્વવિદ્યા પાસે પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર વિષય રહેવા પામ્યો નથી. જુદા જુદા વિજ્ઞાનોએ સ્વાયત અસ્તિત્વ મેળવી તત્ત્વવિદ્યાના અભ્યાસ મુદ્દા પડાવી લીધા છે. વિજ્ઞાનો દ્વારા આપણને જરૂરી ઉપયોગી જ્ઞાન મળી રહે છે.

આ આક્ષેપના જવાબમાં જણાવવામાં આવે છે કે, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વવિજ્ઞાન બન્ને એક જ મુદ્દા વિશે વિચારે છતાં બન્નેનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જુદા છે. વિજ્ઞાન વિશેષની દૃષ્ટિથી વિચારે છે જ્યારે તત્ત્વવિદ્યા કોઈ પણ મુદ્દે સમગ્રની દૃષ્ટિથી જ વિચારે છે. વિજ્ઞાન ગમે તેટલું પ્રગતિ કરે પણ તેમના આંતર સંબંધ દ્વારા સમગ્રનું દૃષ્ટિબિંદુ મેળવી આપવાનું કામ તો તત્ત્વવિદ્યા માટે શેષ રહે જ છે.

વળી જીવનમાં ઉપયોગી શું છે ? એ નિર્ણય લેવા માટે સમગ્ર જીવનનાં સંદર્ભમાં વિચારવું અનિવાર્ય બની જાય છે. તત્ત્વવિદ્યા તો ઉપયોગિતાની પણ ઉપયોગિતા નક્કી કરવાનું કામ કરે છે. તેને બીનઉપયોગી ગણવાથી આંતર વિરોધ આવે છે.

સારાંશ એ છે કે તત્ત્વવિદ્યાને બીનઉપયોગી માનનારા બન્નેનાં ખરા સ્વરૂપથી જ અજાણ છે.

૩. તત્ત્વવિદ્યા અપ્રગતિશીલ છે.

ત્રીજો આક્ષેપ એવો પણ મુકવામાં આવે છે કે, તત્ત્વવિદ્યા અપ્રગતિશીલ છે. કારણ કે તેની પરંપરાગત સમસ્યા અને પ્રશ્નો હંમેશા એના એ જ રહ્યાં છે. અઢી હજાર વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન વિજ્ઞાનની માફક પ્રગતિ થઈ નથી. વિજ્ઞાન આજે કુદકે અને ભુસકે આગળ વધી રહ્યું છે. આ પ્રગતિશીલ વિષયોની સરખામણીમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઠેરના ઠેર ઊભા હોઈએ તેવું લાગે છે.

આ વાંધા વિરુદ્ધનો જવાબ એ છે કે તત્ત્વવિદ્યાની પ્રગતિ પ્રશ્નોનાં ક્ષેત્રે માપી શકાય નહીં. તેમ જ ઉત્તરોના ક્ષેત્રે પ્રગતિ માપવાનાં ધોરણ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન જેવા હોઈ જ ન શકે. જગતના અંતિમ કારણની શોધનો પ્રશ્ન અને માનવજીવનની દુઃખમયતાનો પ્રશ્ન જગત અને માણસ જેટલો જુનો પ્રશ્ન છે. તે કદી બદલાશે નહીં. કારણ કે દરેક યુગના દરેક ચિંતકે તેનો અનુભવ મૌલિક ચિંતન દ્વારા કરવાનો હોય છે. એક ચિંતકને તે જેટલી તિવ્રતાથી સ્પર્શે છે, એટલી જ તિવ્રતાથી બીજાને સ્પર્શતો નથી. આથી તેના ઉકેલોની શોધ મહદઅંશે વૈયક્તિક બની જાય છે. અને જે સત્યનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ અનુભૂતિની ભૂમિકાએ વૈયક્તિક સ્વરૂપનું જ હોય છે. માત્ર તેની અભિવ્યક્તિ સાર્વત્રિકતા અને સર્વલક્ષીતા માટે પ્રયત્નશીલ બને છે. આથી અભિવ્યક્તિની પ્રગતિ જુદા જુદા વાદ કે સિદ્ધાંતોના રૂપમાં તત્ત્વવિદ્યામાં જમાને જમાને પ્રગટતી રહે છે.

પ્રશ્ન સત્યના મુખ્ય ત્રણ માપદંડ સમજાવો.

સામાન્ય સમજણશક્તિ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને સત્યનો ખ્યાલ વ્યવહારમાંથી આપોઆપ મળી જતો હોય એમ લાગે છે. તેને અનુરૂપ વ્યવહાર પણ તે કરે છે. અને એમ માનવા લાગે છે કે, સત્ય વિશે પોતાને પુરતી જાણકારી છે. પરંતુ વાસ્તવમાં માણસ જે માનતો હોય તે સમજતો હોતો નથી. તાત્વિક અર્થમાં તો ભાગ્યે જ સમજતો હોય છે. દા.ત. કોઈ કહે કે દૂધ ઘોળું છે તો તે સત્ય છે અને દૂધ કાળુ દેખાય છે એમ કહે તો તે અસત્ય છે. પણ જો તેને પુછીએ કે, સાચું હોય એટલે શું ? તો તેનો જવાબ તરત આપી શકશે નહીં. અમુક બાબત સાચી છે કે ખોટી એ જાણવું અને સત્ય સ્વયં શું છે એ સમજવું એ બન્ને બાબત મિન્ન છે.

સત્યનો વિચાર બે દૃષ્ટિથી થઈ શકે છે. ૧. તત્ત્વમીમાંસા અને ૨. જ્ઞાનમીમાંસા. તત્ત્વમીમાંસાની દૃષ્ટિથી સત્યનો વિચાર તત્ત્વ તરીકે અને જ્ઞાનમીમાંસાની દૃષ્ટિએ સત્યનો વિચાર જ્ઞાનની રીતે કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનમીમાંસાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં સત્ય સ્વયં જ્ઞાના પર આધારીત છે ? એમ પૂછતાં પહેલાં બે પ્રકારનાં જવાબ મળે છે. ૧. સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ ૨. પરતઃપ્રામાણ્યવાદ તરીકે ઓળખાતા જે સત્યનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે. સત્યની કસોટી જાણતાં પહેલાં સત્યનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી છે.

સત્યનું સ્વરૂપ :-

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ અને પરતઃપ્રામાણ્યવાદ સત્યના સ્વરૂપ અંગેના બે મુખ્ય વાદો છે.

સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સામગ્રી જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એ જ જ્ઞાન સામગ્રી વડે જ્ઞાનની સત્યતા કે અસત્યતા નક્કી થઈ જાય છે. જો જ્ઞાન સામગ્રી પ્રમાણભૂત હોય તો જ્ઞાન સત્ય જ હોય અને જો જ્ઞાન સામગ્રી અપ્રમાણભૂત હોય તો તેના વડે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અસત્ય મળે છે. આમ, જ્ઞાનની સત્યતાનો આધાર જ્ઞાનની સામગ્રી પર રહેલો છે. જ્ઞાનની સત્યતા એ સ્વતઃસિદ્ધ બાબત છે. જ્ઞાનને સત્ય સાબિત કરવા માટે તેની બહાર જવું પડતું નથી. જ્ઞાન એ જ્ઞાન તરીકે સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાતું હોય છે, સત્ય જ જણાતું હોય છે. દા.ત. દોરડામાં સાપ દેખાય છે ત્યારે ચીસ પડી જાય છે. પાછળથી આવતા વાહનનું હોર્ન સાંભળતા બાજુએ ખસી જવાય છે. આ એ જ દર્શાવે છે કે જે અનુભવ થયો તે સાચો છે કે ખોટો એ નક્કી કરવા આપણે રોકાતા નથી. અનુભવ યતાંવેત આપણે તેને સાચું માનીને જ પ્રતિક્રિયા કરીએ છીએ.

પરતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સામગ્રીમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ જ જ્ઞાન સામગ્રીથી સત્યતા નક્કી થઈ શકતી નથી. એટલે કે જ્ઞાનની સત્યતા સ્વયંસિદ્ધ બાબત નથી. દરેક જ્ઞાનની સત્યતા કે અસત્યતા વિશેની કસોટી બાહ્ય રીતે થવી જરૂરી છે. આ કસોટીએ જે જ્ઞાન પાર ઉતરે એ જ જ્ઞાન સત્ય ગણાય. આ મત રજૂ કરતો વાદ પરતઃપ્રામાણ્યવાદ તરીકે ઓળખાય છે.

પરતઃપ્રામાણ્યવાદની દૃષ્ટિએ સત્યની વિવિધ કસોટીઓ :-

૧. અનુરૂપતાવાદી કસોટી (વાસ્તવવાદ)
૨. સુસંગતતાવાદી કસોટી (આદર્શવાદ)
૩. ઉપયોગિતાવાદી કસોટી (વ્યવહારવાદ)

પાશ્ચાત્ય ચિંતનમાં ઉપર મુજબની ત્રણ કસોટીઓ પ્રચલિત બનેલી છે. તે દરેકનો પરિચય મેળવીએ.

૧. અનુરૂપતાવાદી કસોટી (વાસ્તવવાદ) :-

વાસ્તવવાદી વિચારકોએ રજૂ કરેલી સત્ય વિશેની કસોટીને અનુરૂપતાવાદી કસોટી કહે છે. વાસ્તવવાદ પ્રમાણે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પરસ્પરથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આથી જ્ઞાતાનું જ્ઞાન જ્યારે જ્ઞેયના સ્વરૂપને અનુરૂપ હોય ત્યારે તે સત્ય ગણાય છે.

આમ, સત્ય અંગેના અનુરૂપતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સત્ય એટલે આપણા જ્ઞાનનો હકીકતને અનુરૂપ હોવાનો ગુણધર્મ. સત્ય અનુરૂપતા એ રૂપતાની બરોબર હોવું તે. દા.ત. પૃથ્વી ગોળ છે. આ વિધાન સત્ય છે. જ્યારે સૂર્ય ઠંડો છે. એ વિધાન અસત્ય છે. કારણ કે, પહેલું વિધાન હકીકતને અનુરૂપ છે. અને બીજું વિધાન હકીકતની વિરુદ્ધ છે.

સામાન્ય બુદ્ધિ માટે અને વ્યાવહારિક વાતચીતમાં સરળતાથી સ્વીકારી શકાય તેવી આ કસોટી હોવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિથી તેની સામે નીચે દર્શાવવામાં આવી છે તેવી અનેક મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

મુશ્કેલીઓ :-

૧. અનુરૂપતાનો સર્વસામાન્ય અર્થ મળતો નથી.

અનુરૂપતાની કસોટી સામે ટીકા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, અહીં અનુરૂપતા એટલે શું? તેનો સર્વસંમત કોઈ ઉત્તર મળતો નથી. વિધાનના પ્રત્યેક ઘટકને હકીકતનાં પ્રત્યેક ઘટક સાથે એક એકનો સંબંધ છે એવું સમજાવવા માટે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ઘણી મથામાણ કરી છે. ફેરીલ્ડ જોઆકીમ નામના ચિંતકે આ મત સામે વાધો લેતાં કહ્યું છે કે, આવી એક એકનો સંબંધ તદ્દન સરળ નથી. એ સાદા એકમો વચ્ચે જ શક્ય બને છે. અને તે પણ કેવળ માનસિક પૂરવાર થાય છે. કારણ કે આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ કબુલે છે કે, આપણે વસ્તુઓને જોતા જ નથી પણ બનાવને જોઈએ છીએ. આ બનાવ જોનારાની સ્થિતિ પર આધારિત છે. એટલે કે જોનારાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે તેનું અસ્તિત્વ છે કે કેમ

તે કહી શકાતું નથી. હવે જો વસ્તુલક્ષી પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો જ અનુભવને આટલો જ્ઞાતા સાપેક્ષ ગણાવતા હોય તો મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વ્યક્તિલક્ષી શાસ્ત્રો દ્વૈતવાદી વાસ્તવાદને શી રીતે સ્વીકારી શકે. આમ, અનુરૂપતાવાદી કસોટી સ્વીકારવામાં અનુરૂપતાનો કે વસ્તુલક્ષીતાનો અર્થ ધુંધળો બની જાય છે.

૨. અનવસ્થાદોષ આવે છે.

જોય વસ્તુનું સીધું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપણને થાય છે કે કેમ ? જો થતું હોય તો જોયરૂપ જ્ઞાન અને અનુરૂપ જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ પ્રગટ થાય છે. દા.ત. 'ટેબલ છે.' આવું જ્ઞાન ત્યારે સત્ય કહેવાય કે તેને અનુરૂપ હકીકત હોય તો વળી, તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ, પછી જ્ઞાનનું જ્ઞાન હોય તો પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ આ પ્રક્રિયા અનંત સુધી લંબાય જાય છે. તેથી તાર્કિક દૃષ્ટિએ અનવસ્થાદોષ અનિવાર્ય બની જાય છે.

ભૂત, ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ સાર્વત્રિક જ્ઞાન અશક્ય બની જાય છે. અનુરૂપતાવાદનું ક્ષેત્ર વર્તમાન પૂરતું જ મર્યાદિત બની જાય છે. દૂરના ભૂતકાળની અનુરૂપતા શી રીતે જાણવી ? એ જ રીતે ભવિષ્ય માટેની અનુરૂપતા કેવળ વિશ્વાસનો વિષય બની જાય છે. આ રીતે અહીં સર્વત્રિક વિધાનો અસંભવ બની રહે છે. તેથી તેનું કશું જ આપી શકે તેમ નથી.

સારાંશ એ કે અનુરૂપતાવાદી કસોટી ખુબ જ મર્યાદિત અને આંશિક પૂરવાર થાય છે.

૨. સુસંગતતાવાદી કસોટી (આદર્શવાદ)

સત્યના માપદંડ તરીકે બીજી એક કસોટી તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે ખુબ જ જાણીતી બનેલી છે. આ કસોટી સુસંગતતા અથવા સંવાદીતાની કસોટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વાસ્તવવાદથી વિરોધી એવા આદર્શવાદ અથવા વિચારવાદી વિચારધારા છે. આ સિદ્ધાંતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે, આપણું જ્ઞાન હંમેશાં નિર્ણયાત્મક વિધાન દ્વારા રજૂ થાય છે આથી જો એક નિર્ણયના વિધાનને બીજા નિર્ણાયક વિધાન સાથે મેળ બેસે તો તે વિધાન સત્ય બને. જો બિલનુલ મેળ ન બેસે તો વિધાન અસત્ય જ ગણાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ મેળ જેટલે અંશે હોય એટલા અંશે તે વિધાન સત્ય ગણાય. આમ, આ કસોટી પ્રમાણે સત્યની માત્રાઓ હોય છે.

દા.ત. કબાટમાં મૂકેલી ઘડિયાળ ગુમ થઈ છે. ઘરના બધા માણસો ભેગા થઈને ચર્ચા કરે છે કે, ઘડિયાળ કોણ ઊપાડી ગયું હશે ? કોઈ એવો મત રજૂ કરે છે કે પાળેલો કૂતરો ઘરમાં આંટા મારતો હતો તે ઘડિયાળ ઊપાડી ગયો હશે. પણ આ વિધાન આપણા સામાન્ય જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે આપણું સામાન્ય જ્ઞાન એવું છે કે ઘડિયાળ જેવી વસ્તુની ચોરી કોઈ માણસ જ કરી શકે, સામાન્ય રીતે કૂતરા જેવું પ્રાણી આપણી આવી વસ્તુ ઊપાડી જતું નથી. જો આ જગ્યાએ બેડ અથવા બટર જેવી ખાદ્ય સામગ્રી અછી થવા અંગેનો પ્રશ્ન હોય તો કૂતરો ખાઈ ગયો હશે. એવું વિધાન બંધબેસતું થઈ ગયું હોત. જ્યારે ઘડિયાળ બાબતે કોઈ અજાણી વ્યક્તિનો ઘરમાં પ્રવેશ અથવા નોકરની શંકાસ્પદ હાજરી, એવી બીજી માનવીય વ્યક્તિ અંગેનું વિધાન અહીં વધુ સુસંગત લાગે છે. આમ, કોઈ પણ નિર્ણાયક વિધાનનો બીજા વિધાન સાથે જેટલો સંવાદ વધારે એટલી તે વિધાનની સત્યતા વધારે અને સંવાદ ઓછો એટલી સત્યતા ઓછી.

આમ, પ્રાચીન ગ્રીક દર્શનમાં પ્લેટોએ જ્ઞાન અને અભિપ્રાય વચ્ચે ભેદ દર્શાવ્યો હતો. તેમના મતે અભિપ્રાયો અનેક હોઈ શકે છે, પરંતુ જ્ઞાન એક જ હોય છે. આ બાબતની ચર્ચા કરતાં પ્લેટો સત્ય, સૌંદર્ય, ન્યાય, પ્રેમ વગેરે વ્યાખ્યા દ્વારા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, વિષયો ઇન્દ્રિયગમ્ય છે. તે વિષયક અને એકદેશી છે. જ્યારે જે બાબતો સૂક્ષ્મ છે, અમૂર્ત ખ્યાલરૂપ છે, વૈચારિક છે, તે બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ થાય છે. તે સાર્વત્રિક અને રૂપલક્ષી હોય છે. તેની સત્યતા ક્યારેય હકીકતો સાથેની ઇન્દ્રિયગમ્ય અનુરૂપતા જેવી કસોટી વડે નક્કી કરી શકાતી નથી. તે માટેની કસોટી તો પ્લેટો જણાવે છે તે પ્રમાણે સુસંવાદીતતાની યા સુસંગતતાની જ કસોટી હોઈ શકે. આમ, સુસંવાદીતતાનો વિચાર

અને વસ્તુની સરખામણીને મહત્વ આપતો નથી. પરંતુ આપણા અનુભવના ઘટક તરીકે વિચારોનો સુમેળ મહત્વનો ગણે છે.

આધુનિક આદર્શવાદી હેગલ અને બ્રેડલેના મતે ચિંતનમાં આ કસોટીનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. હેગલના મત પ્રમાણે “સત્ બૌદ્ધિક છે અને બૌદ્ધિક છે તે સત્ છે” આમ, જે વિચાર માટે સાચું છે તે વસ્તુ માટે પણ સાચું છે. કારણ કે આખું વિશ્વ એક વ્યવસ્થા રૂપ છે. પરમતત્ત્વ નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે જે આંતરિક રીતે સંપૂર્ણપણે સુસંગત છે. સત્ય એ ઇન્દ્રિયગમ્ય બાબત નથી. ઇન્દ્રિયગમ્ય બાબતો સ્થળ, કાળ, પરિવર્તન વગેરેથી મર્યાદિત થયેલી હોય છે. પરિણામે તેમાં પાર વગરના વિરોધાભાસો જોવા મળે છે. બ્રેડલેના મત પ્રમાણે આપણાં જ્ઞાનમાં જેટલે અંશે આ વિરોધાભાસો ઓછા અને સુસંગતતા વધારે એટલે અંશે આપણું જ્ઞાન સત્ય ગણાય.

સમીક્ષા :-

૧. સત્ય અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઈ જાય છે.

સુસંગતતાવાદીઓ પોતાની મૂળ કસોટીમાંથી એક એવો અર્થ કલિત કરે છે કે, આપણું જ્ઞાન સત્ય અને અસત્ય નહિ પણ માત્રાવાળું હોય છે. જો આ બાબત સ્વીકારીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે આપણને સત્યની થોડી માત્રાઓ જ મળે છે. બાકીનું કાં તો અજાણ્યું રહે છે અથવા વિરોધી જાણવા મળે છે. પરિણામે જે નથી જાણતા તેના વિશે કશું કહી શકતા નથી. અજાણ્યું છે તે સત્ય પણ હોઈ શકે છે. આ સંજોગોમાં આપણે જાણ્યું તે સત્ય જ છે તેવું નિશ્ચિત રીતે ક્યારેય પણ કહી શકાય નહીં અને ત્યારે સત્ય અસત્યનો ભેદ ભૂંસાઈ જાય છે. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિ પાસેથી માત્ર એટલું જ સાંભળ્યું છે કે આજે કોલેજમાં રજા છે. આ વ્યક્તિને સત્યતા જાણવા માટે બાજુમાં રહેતી બીજી વ્યક્તિને પૂછે છે. અથવા કોલેજ તરફથી આવતી અન્ય વ્યક્તિને પૂછે અથવા કોલેજ સાથે સંકળાયેલાં કર્મચારીને પૂછે અને દરેક પોતાના નિરીક્ષણ, અનુમાનની વાત કરે. પ્રથમ વ્યક્તિની માન્યતા સાથે સુમેળ ધરાવતી વાત લાગે તેથી જ તેને સત્ય માની બેસે તો એટલા સમય પૂરતી તે સત્ય ગણાય. પરંતુ તેમણે જે તપાસ નથી કરી તેવી ઘણી બાબતોની સત્યતાની માત્રા અસરકારક રીતે વધી જાય છે. પરિણામે તેમની તે સમય પૂરતી માન્યતા સત્ય લાગતી હતી. એ જ વખતે અસત્ય છે એમ કહેવું પડે છે. આમ, કોઈ પણ જ્ઞાનમાં સત્યની માત્રા સાથે અસત્યની માત્રા મળેલી જ હોય છે. એટલે એકી સાથે આપણું જ્ઞાન સત્ય અને અસત્ય માનવાની ફરજ બની જાય છે. નિશ્ચિત રીતે અહીં સત્ય બનતું નથી. તેથી આ કસોટીની મુખ્ય મર્યાદા એ છે કે, તે સત્યની કસોટી કરતાં અસત્યની કસોટી વધુ છે.

૨. સંપૂર્ણ સત્ય (પારમાર્થિક) અને પૂર્ણ રીતે સત્ય (વ્યાવહારિક) આ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ અવગણ્યો છે.

આ કસોટી વ્યાવહારિક માર્ગદર્શન આપવાની બાબતમાં નિષ્ફળ જાય છે. વ્યવહાર અને વિધાનમાં આપણને જાણવા મળતું સત્ય નિરપેક્ષ અને પૂર્ણ સત્ય મળે છે. તે એટલા વખત પૂરતું તો પૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્ય સત્ય હોય છે. દા.ત. આ સ્થળે અત્યારે દિવસ છે. મને દેખાતું બારણું ખુલ્લું છે. દરેક ત્રિકોણ 180° નો હોય છે. વગેરે વિધાનમાં જ્યાં સુધી દેખાવાનો વિરોધી મત છે ત્યાં સુધી આપણે તેને અસત્ય ગણીને ચાલી શકાય. પરંતુ સુસંગતતાવાદીઓ તેને પૂર્ણ રીતે સત્ય માનવા તૈયાર નથી. આ તેની ભૂલ છે. ક્રયમ માટે અને નિશ્ચિત રીતે જે સત્ય નથી તે કામચલાઉ નિશ્ચિત સત્ય હોઈ શકે એમ વ્યવહારવાદે વિજ્ઞાનમાં સ્વીકારીને ચાલવું પડે છે. આદર્શવાદીઓ તેમ નહીં સ્વીકારતા હોવાથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સંતપષકારક કસોટી આપવામાં નિષ્ફળ રહે છે.

૩. પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ સંતોષકારક પૂરવાર થાય અર્થાત્ આ કસોટી આંશિક છે.

બુદ્ધિવાદી કસોટી એ સમગ્ર અનુભવને લાગુ પાડી શકાતી નથી. ક્રમ વચ્ચારો પૂરતી મર્યોદિત બની જાય છે. જ્યારે અનુભવનું જગત તો મનની ભૂમિકાએ પણ નીચે પ્રમાણેના વિવિધ ક્ષેત્રે ધરાવે છે.

ત્રીજી દૃષ્ટિએ પણ આંશિક છે અને તે પારમાર્થિક અનુભવની બાબતમાં ઉપનિષદનાં ઋષિઓનું કથન છે કે, પરમ સત્ય એવું છે કે તેનો અનુભવ થવા છતાં તે મનથી અપૂર્ણ છે. અને જ્યાંથી વાણી માત્ર સ્ફૂરે છે તે અનુભવો પરમ સત્યો હોવા છતાં કહેવાતી સત્યની કસોટી તેને પોતાની બાથમાં સમાવી શકતી નથી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ આ કસોટી આંશિક છે. તે ઇન્દ્રિય સંવેદનોની બાબતમાં લાગુ પાડી શકાતી નથી. કેટલાંક દુઃખદ સંવેદનો વિરોધાભાસી હોવા છતાં હકીકત તરીકે અનુભવાય છે. દા.ત. શિયાળામાં ગરમી માટે અગ્નિની નજીક રહેવું સુખદ પૂરવાર થાય છે.

૩. ઉપયોગિતાવાદી કસોટી (વ્યવહારવાદ)

વ્યવહારવાદનું એક નામ ઉપયોગિતાવાદ પણ છે. ભારતીય પરિભાષામાં તેને “અર્થક્રિયાવાદ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદીઓના મત પ્રમાણે વિશ્વમાં કોઈ શાસ્વત, પૂર્ણ, સ્થિર, નિશ્ચિત એવું સત્ય નથી. સત્ય એ જ્ઞાનનો એવો ગુણ છે કે જેને લીધે જ્ઞાન ઉપયોગી બને છે. વિલિયમ જેમ્સ કહે છે કે, આપણે જેને સાચું જ્ઞાન કે વિચાર કહીએ છીએ તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તે જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ સામર્થ્ય છે. એટલે કે જ્ઞાન ઉપયોગી બને છે. આમ, સત્યતા = ઉપયોગિતા.

વ્યવહારવાદીઓના મતે સત્ય પહેલેથી અસ્તિત્વમાં હોતું નથી પણ સત્ય બનતું હોય છે. સત્ય અપરિવર્તનશીલ નહીં પણ ગતિશીલ એટલે કે બદલાતી બાબત છે. એક પરિસ્થિતિમાં જે માન્યતા કે સિદ્ધાંત ઉપયોગી નિવડવાથી સત્ય હોય તે બીજી પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગી ન નિવડવાથી અસત્ય બની જતાં હોય છે.

વ્યવહારવાદીઓનો એવો દાવો છે કે, તેમની કસોટી અનુરૂપતા અને સુસંગતતાનો વિરોધ કરવાને બદલે તે બન્નેને સમાવી લેનારી કસોટી છે. અર્થાત્ સુસંગતતા અને અનુરૂપતામાં ઉપયોગિતાની માત્રા વધુ હોય છે તેથી જ તે સત્ય તરીકે લાંબો સમય ચાલી શકે છે. તેમ છતાં કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે માન્યતા ઉપયોગી હોય અને અનુરૂપ કે સુસંગત ન હોય તો પણ જ્યાં સુધી તે ઉપયોગી છે ત્યાં સુધી તેને સત્ય ગણવા સામે વ્યવહારવાદીઓને કોઈ મુશ્કેલી જણાતી નથી.

સમીક્ષા :-

સત્ય જ્ઞાન અંગેના આ વ્યવહારવાદી સિદ્ધાંતની તાત્વિક અને તાર્કિક દૃષ્ટિથી જોરદાર ટીકા કરવામાં આવી છે. તેમાંની મુખ્ય બે ટીકાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સત્ય અસત્યના સહઅસ્તિત્વને સ્વીકારવું પડે છે.

ઉપયોગિતા અને સત્યતાને અહિં માન્યો છે તેવો કોઈ સીધો સંબંધ દેખાતો નથી. આ સંદર્ભમાં ડો. ઇરવીંગ એક અસરકારક ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. આપણે કોઈ એક અતિશય વ્યસની એવા દારૂડિયાને તેના મનમાં એવી માન્યતા ઠસાવી દઈએ કે જોતે હવે ક્યારેય દારૂ પીશે તો તત્કાળ તેનું મૃત્યુ થશે. આ માન્યતા એવી તો દૃઢપણે દારૂડિયાના મનમાં ઠસી જાય છે કે, તેના પરિણામે તે દારૂ છોડી દે છે અને તેના જીવનમાં તેને ઘણો ફાયદો થાય છે. આ માન્યતા ઘણી ઉપયોગી નિવડી ગણાય. આમ છતાં એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે આ માન્યતા આપણા માટે પૂરેપૂરી સત્ય હોતી નથી. તેમજ તે બાબતથી આપણે વાકેફ પણ હોઈએ છીએ. હવે આ સંજોગોમાં આપણે જાણીએ છીએ કે તે એક માન્યતા છે. છતાં ઉપયોગી નિવડે છે. તો આ બન્ને સાથે કેવી રીતે હોઈ શકે.

આમ, દરેક વખતે સત્ય સફળતા જ અપાવે તેવું બનતું નથી. ઘણીવાર અસત્ય કાયદાકારક નિવડે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સફળતાને અને સત્યતાને કોઈ સીધો સંબંધ હોતો નથી.

૨. સત્ય બને છે તે ખ્યાલ સુગ્રાહ્ય નથી.

વ્યવહારવાદીઓમાં એક વિલિયમ જેમ્સ માને છે કે, સત્ય પહેલેથી અસ્તિત્વમાં હોતું નથી પરંતુ સત્ય પછીથી બને છે. આ બાબત સ્વીકારી શકાય તેવી નથી. કારણ કે નીચેનાં ઉદાહરણ દ્વારા આ ખ્યાલમાં રહેલી મુશ્કેલી તરત સ્પષ્ટ થઈ જશે. દા.ત. “સોમલ એ ઝેર છે.” આ વિધાન સત્ય છે કે અસત્ય એનો નિર્ણય જો વ્યવહારવાદીઓ પાસે લેવડાવવાનું રાખીએ તો વ્યવહારવાદીને તેનો વ્યવહારવાદીએ તેનો ઉપયોગ કરીને તેની સત્યતા કે અસત્યતાની ખાત્રી કરવી પડે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે સોમલ લીધા પછી “તે ઝેર છે.” તેવી ખાત્રી કર્યા પછી તેની રજૂઆત કરવા માટે કોઈ ઉપયોગિતાવાદી બચશે નહીં. જો ઉપયોગિતાવાદીઓ બીજાના પર પ્રયોગ કરીને સોમલ ઝેર છે તેવું સાબિત કરવા ઇચ્છે તો તેમની કસોટી અને અનુરૂપતાવાદી કસોટી વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત તફાવત રહે નહીં. એજ રીતે એક પ્રસંગે કોઈની બાબતમાં સોમલ ઝેર સાબિત થયું તેવો નિર્ણય સ્વીકારીએ તો બીજા પ્રસંગે પણ તે નિર્ણાયક વિધાન તરીકે સત્ય સાબિત થશે તેમ જો તે જણાવે તો સુસંગતતાવાદ સાથે તેમનો કોઈ તફાવત રહેશે નહીં. “સોમલ ઝેર છે.” આ વિધાન વ્યવહારવાદી કસોટી પ્રમાણે સત્ય ઠરાવવા વ્યવહારવાદીઓએ પોતે જ તેનો ઉપયોગ કરી બતાવવો પડે છે અને તે આત્મઘાતક પૂરવાર થાય છે, આ પ્રકારનાં દાખલા પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપયોગિતાવાદીઓ “ઘોડાની પૂર્વે ગાડી મૂકવા જેવો દોષ કરે છે.” કારણ કે ખરેખર તો સત્ય કે અસત્ય પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાં હોય છે. સત્યતાની કસોટી માટે પરિણામો લક્ષમાં લેવા પડે છે.

૩. વ્યવહારવાદી સિદ્ધાંત જીવન વ્યવહારની વિરુદ્ધ છે.

જેમ્સ કહે છે સત્ય કોઈ શાશ્વત હકીકત નથી પણ સતત બદલાતી બાબત છે. એટલે કે સત્ય વ્યક્તિસાપેક્ષ બાબત છે અને સફળતા આધારીત બાબત છે. આમ જો સત્યનો આધાર ઉપયોગિતા પર જ હોય તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ મુજબ તેની ઉપયોગિતા બદલાય છે. એટલું જ નહીં શાશ્વત અને સ્થિર સત્ય જેવું કંઈ જ રહેતું નથી. તમામ પ્રકારનાં સિદ્ધાંતો અને વ્યાખ્યાઓ અશક્ય બની જાય છે.

પ્રશ્ન શરીર અને મન અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો ચર્ચો.

શરીરનો અભ્યાસ સામાન્ય રીતે જીવવિજ્ઞાનમાં અને શરીર વિજ્ઞાનમાં પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિ પ્રમાણે શરીર એટલે અનેક કોષો જેવીય એકમની રાસાયણિક પ્રક્રિયાનું ઉત્ક્રાંતિગત પરિણામ છે. અન્ય પ્રાણીઓમાં શરીર જેવું માનવીય શરીર પણ જૈવ ભૌતિક પરિસ્થિતિને અનુસરીને અસ્તિત્વમાં આવે છે. અનુકુળ સંજોગો વડે ટકી રહે છે અને પ્રતિકુળ સંજોગો વડે નાશ પામે છે.

મન એટલે શું ? એનો એક જવાબ મળતો નથી. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો મગજ અને મન વચ્ચે મૂળ ભેદ સ્વીકારતું નથી. જ્ઞાનતંતુઓ અને મગજની જૈવરાસાયણિક પ્રક્રિયા વડે કહેવાતા માનસિક અનુભવોની સમજૂતી આપવાનો પ્રયત્ન પ્રાકૃતિક વૈજ્ઞાનિકો કરે છે. ઘણું કરીને પશ્ચિમમાં અને પૂર્વમાં પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકોએ શરીર- મનનો અભ્યાસ અલગ અલગ રીતે કરેલો હોવાથી દ્વૈતવાદ અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. જે બે તત્ત્વો કે અલગ અલગ હોય તે બન્નેનાં સ્વરૂપ કાર્ય અને સંબંધો અલગતાની દૃષ્ટિએ વિચારવા જરૂરી બની જાય છે.

આથી શરીર અને મન પરસ્પરથી કઈ રીતે જુદા છે તે જણાવતાં સારાંશ આ પ્રમાણે નોંધી શકાય. સૌ પ્રથમ દૃષ્ટિથી ભેદ પાડતાં કહેવાયું છે કે, શરીર ભૌતિક છે, સ્થુળ બાબત છે, સ્થળ-કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ છે, તે ઇન્દ્રિયગમ્ય છે અને વસ્તુલક્ષી નિરીક્ષણનો તે વિષય બની શકે છે. જ્યારે તેની સરખામણીમાં મન સૂક્ષ્મ છે, આંતરિક અતિન્દ્રિયનો તે

વિષય છે, તેને સ્થળ અને કાળમાં સિમીત કરીને સમજી શકાતું નથી. મન અંગત અનુભવોનો વિષય છે. તેને બાહ્ય અને જાહેર નિરીક્ષણનો વિષય બનાવી શકાતો નથી. તે ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી.

મનનો અભ્યાસ મુશ્કેલ બનવાનું કારણ એ છે કે, એક જ સમયે આપણે જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની ભૂમિકા ભજવી શકતાં નથી. જાણનારા મનને જાણકારીનો વિષય બનાવવા જતાં આપણને માત્ર ભૂતકાલીન નિરીક્ષણો જ મળે છે. વર્તમાન નિરીક્ષણ શક્ય બનતું નથી. તેથી વિચારો, ભાવો, આવેગો વગેરે શું છે તે તપાસવા માટે તેનાથી જ્ઞાતાએ જુદું પડવું પડે છે અને જુદા પડતા જ્ઞાતા પોતાને જાણી શકતો નથી. જે જાણે છે તે પોતે હોતો નથી. જેમ બીજું બધું જોતી આંખ પોતાને જોઈ શકતી નથી. અથવા જે ચીપીયાથી બીજું બધી વસ્તુ પકડાય છે તે ચીપીયો પોતે પોતાને પકડી શકતો નથી. આ સંદર્ભમાં કેન્ટ યોગ્ય જ કહે છે કે, કોઈ પણ માણસ પોતે પોતાનાં ખભા ઊપર ચડી શકતો નથી.

ઉપમા :-

મનનો અભ્યાસ અત્યંત મુશ્કેલ છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ પણ તેની મુશ્કેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. તો પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ મુશ્કેલી પડે એ સ્વાભાવિક છે. સમસ્યા વધુ જટિલ ત્યારે બને છે કે જ્યારે બન્નેને જુદા પાડ્યા પછી પરસ્પરનો સંબંધ સમજાવવાની જરૂર ઊભી થાય છે. શરીર અને મન જુદા છે એ જેટલું સાચું છે એટલું જ સાચું એ પણ છે કે તે બન્ને સંબંધીત પણ છે. આ સંજોગોમાં સહમતી પ્રવર્તતી ન હોવાથી વિવિધ મતો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. શું શરીર અને મન જુદા છે ? શું બન્ને પરસ્પર સંબંધીત છે ?

જો પહેલા સવાલનો વિધાયક જવાબ આપીએ તો બીજા સવાલનો જવાબ એટલો જ વિધાયક રીતે આપી શકાતો નથી. સામાન્ય અનુભવ તેને જુદા છતાં સંબંધીત હોવાનું માનવા પ્રેરે છે. તેથી સમસ્યા વધુ અટપટી બની જાય છે.

સમસ્યા નિરૂપણ :-

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનમાં એક જટિલ સમસ્યા તરીકે જેનો વિચાર થાય છે તે સમસ્યાઓમાં શરીર અને મનનાં સંબંધની ચર્ચા આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે.

આપણો સામાન્ય અનુભવ છે કે, શરીર ભૌતિક બાબત છે અને મન તેના કેટલાંક લક્ષણોને લઈને તેનાથી જુદું પડતું અભૌતિક તત્ત્વ લાગે છે. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, શું ખરેખર આ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે ? જો તે સ્વતંત્ર તત્ત્વો હોય તો તેમની વચ્ચે જે સંબંધ અનુભવાય છે તે શી રીતે શક્ય બને ? એવી એકતા અંતિમ ગણાય અથવા સંબંધીતતા શક્ય બને એવી એકતા અંતિમ ગણાય ? આ બન્ને બાબતોને સમતુલિત રીતે સમજાવવી તે તત્ત્વચિંતકો અને મનોવૈજ્ઞાનિકો માટે એક પડકારરૂપ બાબત બની જાય છે. ડોકાર્ટના સમયથી આ પડકાર વધુ પ્રભાવશાળી બન્યો છે. અને વિવિધ મંતવ્યો રૂપે તે મૂલવનારા બહાર આવતા ગયા છે.

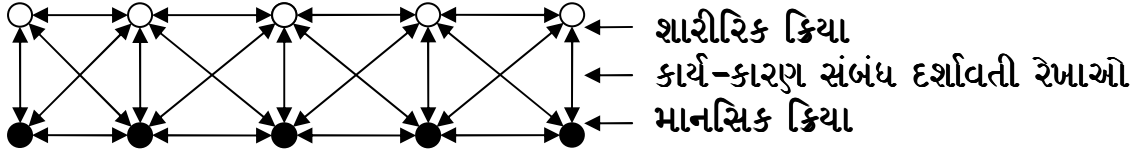
૧. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ (ડોકાર્ટ) :-

આધુનિક તત્ત્વચિંતનનાં પિતા તરીકેનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર ડોકાર્ટ દ્વૈતવાદી ચિંતક છે. તેમના મતે અંતિમ દ્રવ્ય બે પ્રકારનાં છે. એક ભૌતિક યા શરીર અને બીજું અભૌતિક યા મન. દ્રવ્ય તરીકે આ તત્ત્વો અનાદિ છે. પરસ્પરના વિરોધી ગુણોવાળા અને તેથી સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે. શરીરનો મૂળભૂત ગુણધર્મ વિસ્તારનો છે અને મનનો મૂળભૂત ગુણધર્મ વિચારનો છે. દ્વૈતવાદ સ્વીકારવા છતાં ડોકાર્ટ તેમનાં સંબંધને અવગણતા નથી. તેઓ જાણાવે છે તે પ્રમાણે માનવીય ભૂમિકાએ આત્મા રૂપે મનનું તત્ત્વ વધુ સક્રિય છે. તે વિચાર ઉપરાંત લાગણી, સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યના અનુભવો કરે છે. જ્યારે પ્રણીઓમાં આત્મા જ નથી. ત્યાં મનના પ્રશ્નો ઊભા થતાં નથી.

ડોકાર્ટના મતે એક તત્ત્વમાંથી બીજું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી. પણ એક તત્ત્વની ક્રિયા બીજા તત્ત્વની પ્રતિક્રિયા જન્માવી શકે છે એમ ડોકાર્ટ માને છે. દા.ત. હોજરીનું સંકોચાવું એ શારીરિક ક્રિયા છે જ્યારે ભૂખની અનુભૂતિ કરવી એ મનની ક્રિયા છે. ખોરાકની ઇચ્છા જાણવી એ માનસિક ક્રિયા છે જ્યારે ખોરાક મેળવવાની ક્રિયા કરવી એ શારીરિક ક્રિયા

છે. આમ, વિવિધ પ્રકારનાં શારીરિક અનુભવો માનસિક પ્રતિક્રિયા પ્રેરે છે. એવી જ રીતે માનસિક વિચારો શારીરિક ક્રિયા જન્માવે છે.

આકૃતિક રજૂઆત :-

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે શારીરિક ક્રિયાનું કારણ શારીરિક અને માનસિક હોઈ શકે છે તેમ માનસિક ક્રિયાનું કારણ માનસિક અને શારીરિક હોઈ શકે છે.

સમીક્ષા :-

ડોકાર્ટે સ્વાતંત્ર્ય અને સંબંધ અંગેની સુસંગત સમજૂતિ આપી શકતા નથી.

શરૂઆતમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે સમસ્યા એ હતી કે શરીર અને મન જુદા જ હોય તો તેમનાં સંબંધ માટેની કોઈ સામાન્ય ભૂમિકા તે સિવાયનાં તત્ત્વમાંથી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. ડોકાર્ટે તે પૂરી પાડી શક્યા નથી.

૨. પ્રસંગવાદ (માલેબ્રાંચ) :-

ડોકાર્ટના અનુગામી એવા માલેબ્રાંચે ઇશ્વરની ઇચ્છાશક્તિ કે નિયમને શરીર મનને જોડતી કસે રૂપે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જોડાણ પ્રસંગોપાત થતું હોવાથી તેમના બ્યાલને પ્રસંગવાદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમીક્ષા :-

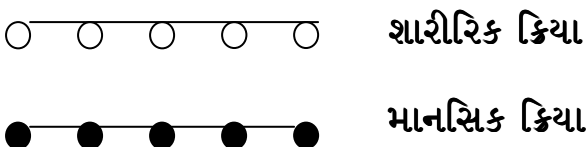
પ્રસંગવાદ ઇશ્વરને વચ્ચે લાવીને તેનું ગૌરવ ઘટાડે છે. તે સિદ્ધાંત બનવાને બદલે માન્યતા બનીને અટકી જાય છે.

૩. સમાંતરવાદ (સ્પીનોઝા)

સ્પીનોઝા એકતત્ત્વવાદી સર્વેશ્વરવાદી દાર્શનિક છે. તેમના મતે અંતિમ દ્રવ્ય એને જ કહેવાય કે જે અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર હોય. બ્યાને સમાવનારું પોતે જ પોતાના કરણરૂપે રહ્યું હોય. સ્પીનોઝા માટે વૈવિધ્ય, ગતિ અથવા પરિવર્તન અને વિરોધોના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેનો ઉકેલ તે ગુણધર્મો અને પ્રકારો દ્વારા આપે છે. આમ, આપણને અનુભવાતા બે વિરોધી તત્ત્વો શરીર અને મન કે જે વિરોધી ગુણોવાળા છે. જેવા કે, વિસ્તાર અને વિચાર આ વિરોધી ગુણો તરીકે જુદા છે તેથી વિરોધી લાગે છે. મૂળમાં એક જ દ્રવ્ય તત્ત્વના તે બેગુણો છે. આ બન્ને ગુણો સ્પીનોઝાની દૃષ્ટિએ સમાંતર રીતે કાર્ય કરે છે. એટલે કે જ્યારે શારીરિક ક્રિયા અસ્તિત્ત્વમાં આવે છે ત્યારે તેને અનુરૂપ માનસિક ક્રિયા પણ અસ્તિત્ત્વમાં આવે છે. તેથી એવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે કે બન્ને કારણ પરિણામ સંબંધથી જોડાયેલ હશે. વાસ્તવમાં તેમનો સંબંધ સમાંતરનો છે. તેથી આ વાદ સમાંતરવાદ તરીકે ઓળખાય છે.

સ્પીનોઝા શરીરને વિસ્તારવાનું અને મનને વિચારવાનું માને છે. ડોકાર્ટ અને સ્પીનોઝામાં મૂળભૂત તફાવત એ છે કે, ડોકાર્ટે બન્નેને અંતિમ માને છે જ્યારે સ્પીનોઝા એક જ તત્ત્વના બે ગુણધર્મો માને છે. આમ, દ્વૈતવાદ દ્રવ્યની કક્ષાએથી ગુણની કક્ષાનો બની જાય છે. એક જ દ્રવ્યના બે ગુણ હોવાથી બન્ને વચ્ચેની એકતા કાંઈક અંશે સમજવી સરળ બને છે. જે નીચેની આકૃતિ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

આકૃતિક રજૂઆત :-

સ્પીનોઝાએ સમાંતરતા સમજાવવા માટે સરખો સમય બતાવતી બે ઘડિયાળની ઉપમા લીધી છે. જેમ કે બે એલાર્મ ઘડિયાળમાં સરખી ચાવી ભરીને સરખો સમય મેળવી રાખવામાં આવે તો એક જ સમયે સાથે એલાર્મ સાંભળવા મળે અને ત્યારે આભાસ થાય છે કે પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધથી બન્ને જોડાયેલ હશે. વાસ્તવમાં સ્વતંત્ર મશીનરીથી તેઓનું કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે જ થાય છે. આપણા મનમાં જે પ્રકારનો વિચાર આવે છે તેને અનુરૂપ વસ્તુનો અનુભવ થાય છે. જેવો વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તેને અનુરૂપ વિચાર આવે છે. આથી વિચાર અને વસ્તુ વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ હોવાનું માનવા પ્રેરાઈએ છીએ. સ્પીનોઝા ડોક્ટરની માફક એકમાંથી બીજું ન તો જન્મતું માને છે કે ન ક્રિયા જન્માવતું માને છે, પણ હંમેશને માટે સમાંતર રીતે પ્રવર્તતું માને છે. સ્પીનોઝા વૈવિધ્ય અને ગતિ માટે કામચલાઉ પર્યાયો અથવા પ્રકારોનો સ્વીકાર કરે છે. મૂળભૂત એકતા દ્રવ્યની ભૂમિકાએ જાળવી શકાય છે. એવું આશ્વાસન પણ તેઓ અહીં આપે છે.

સમીક્ષા :-

સમાંતરવાદ એક પ્રકારનો સુધારેલો વાદ છે. શરીર મન જુદા છે એ પ્રશ્નનો જવાબ ગુણવત્ત ભેદ પાડીને અપાયો છે તે યોગ્ય છે પરંતુ બન્ને એક શા માટે અનુભવાય છે તેનો જવાબ સમાંતર અભિવ્યક્તિના ખ્યાલથી અપાયો છે. જે સંબંધને વાસ્તવિક પૂરવાર કરવાને બદલે ભ્રામક પૂરવાર કરે છે. આમ સ્પીનોઝા એકતા સમજાવી શક્યા છે એવું નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું નથી. અહીં દ્વૈતવાદ વધુ પ્રબળ પૂરવાર થાય છે.

૪. પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યનો સિદ્ધાંત (લાઇબ્નિઝ)

જર્મન દાર્શનિક લાઇબ્નિઝ બહુતત્ત્વવાદી હોવા છતાં સમન્વયવાદી ગણાય છે. તેમણે જડ અને ચેતનનાં દ્વૈતને દૂર કરવાનો સબળ પુરુષાર્થ કરેલો છે. તેમના મતે અંતિમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ માત્ર ચૈતન્યનું જ છે આમ તે સર્વચેતનવાદી છે. કહેવાતી જડતાની સમજૂતિ તેમણે વિકાસની અવસ્થા દ્વારા આપેલી છે. તેઓ કહે છે કે, ચૈતન્યયુક્ત અણુઓ એક જ કક્ષાનાં નથી. તેમની ગતિ સ્વયં દેખાતી નથી. ભૌતિક પદાર્થો આ પ્રકારનાં છે. માનવીય ભૂમિકાએ શારીરિક ચિદ્રણુઓ માનસિક ચિદ્રણુઓની સાથે સંયોજિત છે. આત્મા એટલે ક્વીન monad એટલે કે મુખ્ય ચિદ્રણુ છે અને ઇશ્વર પરમ ચિદ્રણુ છે.

આમ શરીર અને મન વચ્ચેનો જે ભેદ છે તે વિકાસની અવસ્થાનો છે. આમ સંબંધિત લાગવાનું કરણ તે બન્નેની વચ્ચે સ્થપાયેલ સામંજસ્ય ગણી શકાય. આ સામંજસ્ય ઇશ્વર દ્વારા પૂર્વ નિર્ધારિત છે એમ માનતા હોવાથી લાઇબ્નિઝનો આ સિદ્ધાંત પૂર્વ સ્થાપિત સામંજસ્યનાં સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે.

ડોક્ટર શરીર અને મન વચ્ચે દ્રવ્યગત ભેદ માનતાં હતાં. જ્યારે સ્પીનોઝા શરીર-મન વચ્ચે ગુણગત ભેદ મને છે. જ્યારે લાઇબ્નિઝ શરીર અને મન વચ્ચેના ભેદને વિકાસની અવસ્થાઓનો ભેદ મને છે. સંબંધને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી લાઇબ્નિઝ સ્પીનોઝા કરતાં ડોક્ટરને વધુ અનુસરે છે. ડોક્ટર અને તેના અનુયાયીઓ સંબંધ સ્થાપવા માટે ઇશ્વરની સામેલગીરીને પ્રસંગોપાત સ્વીકારતાં હતાં જ્યારે લાઇબ્નિઝ પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્ય એ ઇશ્વર સર્જીત બાબત હોવાથી સંબંધની જવાબદારી ઇશ્વરાધિન બનાવી દે છે.

સમીક્ષા :-

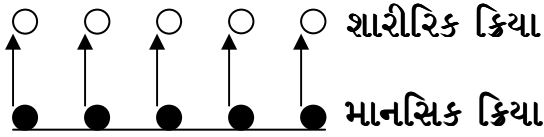
શરીર મનમાં ભેદ વિશે વિકાસની અવસ્થાઓનો ભેદ માનવાનું ઘણે અંશે સ્વીકારી શકાય તેવી વાત છે, પણ એમની વચ્ચેનો સંબંધ પૂર્વસ્થાપિત સામંજસ્યને લીધે છે એ બાબત તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સંતોષકારક લાગતી નથી. કારણ કે સર્જક એવા ઇશ્વરની યોજનાનું સ્થાન કદિરતના નિયમો લઈ લે છે અને લાઇબ્નિઝનો ચેતનાવાદ નિસર્ગવાદ અથવા ભૌતિકવાદમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે.

ઇશ્વરે અગાઉથી આવું ગોઠવ્યું હશે તેથી આમ થાય છે તે બુદ્ધિગમ્ય નથી પણ શ્રદ્ધેય બાબત બની જાય છે. તાત્વિક ચિંતનના ગ્રંથોમાં આ બાબતોનું એટલું મહત્વ રહેતું નથી જેટલું ધાર્મિક ઇશ્વરવાદી ગ્રંથોમાં માનવામાં આવે છે.

૫. વિચારવાદ અથવા આદર્શવાદ (બર્કલે) :-

શરીર અને મન જુદા માનવામાં આવે છે વાસ્તવમાં તે જુદા નથી, કારણ કે જે કંઈ છે તે અનુભવ પૂરતું છે. અનુભવ માત્ર વૈચારિક અથવા માનસિક છે. આથી અસ્તિત્વ પણ કેવળ વૈચારિક અથવા મનોમય છે. કહેવાતું શારીરિક અસ્તિત્વ પણ મનની ગેરહાજરીમાં અનુભવાતું નથી. આથી ભેદ વાસ્તવિક નથી.

બર્કલે જણાવે છે તે પ્રમાણે સંબંધ પણ એક વિચાર જ છે. સંબંધના વિવિધ પ્રકારોમાં એક પ્રકાર કાર્યકારણનો છે જે ક્રમને અનુસરીને અસ્તિત્વમાં આવે છે. પ્રથમ બનાવ કારણરૂપી બનાવ હોય છે અને પછી બનતો બનાવ કાર્ય કે પરિણામ ગણાય છે. આ ક્રમ ઉલટાવી શકાતો નથી. એના મૂળમાં ઇશ્વરીય તત્ત્વ રહેલું છે. ઇશ્વરે આ ક્રમ નિર્ધારિત કરેલો છે. ખોરખક સાથે પોષણ, ઝેર સાથે મૃત્યુ, આ બધા જોડાણો ઇશ્વરી સત્તાને આભારી છે.

સમીક્ષા :-

ભૌતિકવાદનું જેવું સબળ ખંડન બર્કલેએ કર્યું છે એવું ખંડન પછીથી કોઈએ કર્યું નથી. પરંતુ એમની વાત એકપક્ષીય છે. એટલે કે વિચારો વિનાનું શરીર અનુભવાતું નથી. એ ખરું હોવા છતાં શું શરીર વિના મન હોઈ શકે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ તેઓ આપી શકે તેમ નથી. વિચાર કે મન તેના આધાર રૂપે શારીરિક અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે.

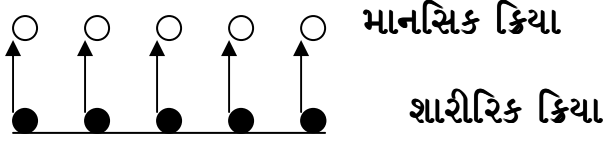
બર્કલે જો ક્રમને સ્વીકારતા હોય તો જે ભૂમિકાએ ક્રમ અનુભવાય છે તે ભૂમિકાએ તો શરીર મન જુદા માનવા પડે જ છે. તે ક્રમ ઉલટાવી શકાતો નથી. એ હકીકત સ્વીકાર્યા પછી તેના કારણ તરીકે ઇશ્વરને સ્વીકારવો એ અસંગત અને અતાર્કિક બની જાય છે. આ બાબતમાં દ્યુમ વધુ સુસંગત પૂરવાર થાય છે. બર્કલે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવીને તેના તત્ત્વજ્ઞાનને ઇશ્વરવિદ્યામાં ફેરવદિ નાંખે છે.

૬. ભૌતિકવાદ અથવા વર્તનવાદ (વોટ્સન) :-

વિચારવાદનાં સામે છેડેથી વસ્તુવાદ રજૂ થયો છે જેને ભૌતિકવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીર મનની સમસ્યાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી વોટ્સનનો વર્તનવાદી સિદ્ધાંત નોંધપાત્ર મત બની જાય છે.

વોટ્સનના મતે આત્મા, મન કે ચેતના એ એક વહેમ છે. ભ્રામક ખ્યાલો છે. મધ્યયુગીન માન્યતાઓ છે. તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ અનુભવી શકાતું નથી. તેથી સર્વાનુમતે તેના વિશે કશું કહી શકાતું નથી. જે કંઈ છે તે માત્ર શારીરિક વર્તન છે. આ વર્તનને આપણે ઇન્દ્રિયગમ્ય રીતે જાણી શકીએ છીએ. વર્તનના સૂક્ષ્મ પ્રકારોની વૈજ્ઞાનિક સમજણ શરીર રચનાનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે. સ્નાયુઓ, મજ્જાતંતુઓ અને મગજના અવયવો વડે સમગ્ર વર્તન વિશે વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે, વિચારવું એટલે અપ્રગટપણે બોલવું અને બોલવું એટલે અપ્રગટપણે વિચારવું. સંવેદનો, આવેગો, લાગણીઓ કહેવાતાં જ્ઞાનાત્મક અનુભવો આમાનું કશું જ અભૌતિક નથી. બધું જ ભૌતિક સ્વરૂપનું છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મની માત્રાઓનો છે. ઉદીપકો અને પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા તમામ પ્રકારના વર્તનને વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ વર્ણવી શકાય છે અને કાર્યકારણ સંબંધની રીતે નિયંત્રિત કરીને મૂલવી શકાય છે.

ટૂંકમાં જે છે તે માત્ર શરીર છે. મન વગેરે ભ્રમણાઓ છે. સંબંધ શરીર અને મનનો વિચારવાનો નથી, કારણ કે મનનો પડછાયા જેવું છે. ખરો સંબંધ તો ઉદ્દીપકો અને પ્રતિક્રિયાઓ વચ્ચેનો તપાસવાનો રહે છે. આમ વોટ્સન ભૌતિકવાદી, યંત્રવાદી અને નિયતિવાદી વલણ અપનાવે છે.

સમીક્ષા :-

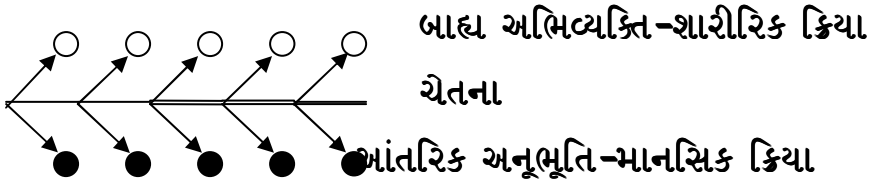
વર્તનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો મનને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારતાં જ નથી. આથી શરીર અને મનના સંબંધની સમસ્યા તાત્ત્વિક અર્થમાં તેમને માટે ઉદભવતી જ નથી એવો એક આભાસ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવવાદ અધુરું મનોવિજ્ઞાન અને અસંતોષકારક તત્ત્વજ્ઞાન છે. વિકસેલા મનોવિજ્ઞાનને બોધાત્મક અનુભૂતિ, પ્રેરણાઓ, પસંદગી, અજાગ્રત ચેતના, સર્જનશીલતા વગેરે બાબતોને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં કશુંક અભૌતિક સ્વીકારવું પડ્યું છે. પરિણામે સમસ્યા કાયમ ટકી રહેલી જોવા મળે છે.

ભૌતિકવાદ અસંતોષકારક તત્ત્વજ્ઞાન છે. કારણ કે તે યંત્રવાદમાં પરિણમે છે. આજના ભૌતિકવાદનો વિકાસ પણ પ્રાચીન યંત્રવાદ પ્રકારનો જ રહ્યો નથી. તેમાં અનિશ્ચિતતા અને સ્વતંત્ર રહસ્યમયતા સ્વીકારવામાં આવે છે. જે બાબત મૂળ વર્તનવાદની વિરુદ્ધ દોરી જાય છે.

૭. તાદાત્મ્યવાદ (બર્ગસાં) :-

૨૦ મી સદીમાં ફ્રેંચ તત્ત્વચિંતક હેન્રી બર્ગસાં શરીર અને મન અંગે તાદાત્મ્યવાદ રજૂ કરે છે. આ વાદ પ્રમાણે શરીર અને મન બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો નથી, પરંતુ મૂળ એક જ Ellen vital

(પ્રાણશક્તિ) ની જ આંતરિક અને બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે. આંતરિક અનુભૂતિ એ મન તરીકે ઓળખાય છે અને બાહ્ય અભિવ્યક્તિ એ શરીર તરીકે ઓળખાય છે. બર્ગસાં સર્જનલક્ષી ઉત્ક્રાંતિવાદમાં માને છે. તેઓ જણાવે છે કે, માત્ર ચેતનાનાં જગતમાં જ નહીં પણ કહેવાતી ભૌતિકતાનાં જગતમાં પણ અનિયતિવાદ પ્રવર્તે છે. મૂળ તત્ત્વ અનેક સ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે ક્રિયાઓ કરે છે. આમ, શરીર અને મન વચ્ચે જે ભેદ છે તે દ્રવ્યગત નથી, ગુણગત નથી પણ ક્રિયાગત છે.

સમીક્ષા :-

બર્ગસાંનો તાદાત્મ્યવાદ નવતર છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે તેમણે સારું આકર્ષણ જમાવ્યું છે. પરંતુ અહીં આંતરિક અને બાહ્ય શબ્દોનો અર્થ અસ્પષ્ટ રહી જવા પામે છે. કારણ કે ઇધિરાભિસરણ, ચયાપચયન જેવી શારીરિક ક્રિયાઓ પણ શરીર અંતર્ગત થતી ક્રિયાઓ છે. માનસિક ક્રિયાઓ તેનાથી કાંઈક રીતે જુદી છે. તેનો ખુલાસો બર્ગસાં આપી શકતા નથી.

જ્યાં સુધી તફાવતનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તેઓ કાંઈક અંશે સંતોષ આપી શકે છે. પણ સંબંધની સમસ્યા ભાગ્યેજ ઊકેલાઈ હોવાનું કહી શકાય.

૮. સાંખ્યદર્શનનો મત :-

ભારતીય દર્શનોમાં વાસ્તવવાદી અને આદર્શવાદી એ બે આત્યંતિક વિચારધારાઓએ શરીર અને મનનો પ્રશ્ન વિચાર્યો છે. ન્યાય દર્શનમાં મનને એક દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. ચેતનાને આત્માનો આકસ્મિક ગુણ માન્યો છે. વેદાંત દર્શન પ્રમાણે અંતઃકરણનાં એક કાર્યરૂપ મન વાસ્તવિક સત્તા ધરાવતું નથી. તેનું સ્વરૂપ માયાવી છે, આભાસી છે, શરીર અને મન બન્ને માયાના પરિણામો છે. આમ, ન્યાય કે વેદાંત આ સમસ્યાને યોગ્ય ન્યાય આપી શકતા નથી.

સાંખ્ય અને યોગ વાસ્તવવાદી છે. વ્યવહારની ભૂમિકાએ સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ દર્શનો શરીર મનની સમસ્યા ઉકેલવાનો ખૂબ અસરકારક પ્રયત્ન કરે છે.

સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે શરીર અને મન સ્વતંત્ર દ્રવ્યો નથી. તેમની વચ્ચેનો ભેદ ગુણગત નથી પણ ક્રિયાઓનો ભેદ જરૂર છે. તે ભેદનું કારણ ઉત્ક્રાંતિમાં જુદી પડતી તેમની અવસ્થાઓમાં રહેલું છે. જેમ માટીનું ઢેકું અને દર્પણ બન્ને ભૌતિક પદાર્થો હોવા છતાં સૂર્યનો પ્રકાશ દર્પણ પર પડે છે ત્યારે તે વળતું પ્રતિબિંબ પાડે છે. એ જ રીતે પુરુષરૂપી આત્મા ચૈતન્ય કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેનો પ્રકાશ મનનાં સત્ત્વ ગુણને લઈને ચેતન સ્વરૂપે અનુભવાય છે અને આપણને મન શરીર કરતાં જુદું લાગે છે. આમ એક જ પ્રકૃતિના બે આવિર્ભાવો હોવાથી શરીર અને મનમાં એકતા છે. જ્યારે જ્ઞાન કે ચૈતન્ય પ્રતિબિંબ ક્ષમતા અલગ પ્રકારની હોવાથી તેમની વચ્ચે તફાવત લાગે છે.

ઉપસંહાર :-

શરીર અને મન સંબંધ અંગે વિવિધ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિબિંદુઓ એકંદરે અસંતોષકારક પૂરવાર થાય છે. તેની સરખામણીમાં સાંખ્યનો મત વધુ સમગ્રતાવાદી હોવાથી મહદઅંશે સંતોષકારક અને સ્વીકાર્ય બને છે. સાંખ્યનો મત મનોતાત્ત્વિક સિદ્ધાંત રજૂ કરતો હોવાથી વ્યવહારની ભૂમિકાએ મનની જુદી જુદી ક્રિયા પ્રક્રિયા અને શરીર સાથેની આંતરક્રિયા અનુભવલક્ષી ધોરણે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. સાંખ્ય સિદ્ધાંત છે તો યોગ વ્યવહાર છે. બન્ને મળીને એક સંપૂર્ણ દર્શન રજૂ કરતાં જણાય છે.

સત્ના સિદ્ધાંતો :-

પ્રાસ્તાવિક :-

સત્ એટલે Being અથવા Reality નો પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની સત્તત્ત્વમીમાંસાનો મૂળભૂત પ્રશ્ન છે. સોક્રેટીસની પહેલાંના મોટા ભાગનાં ચિંતકોએ આ સત્તત્ત્વને જ પોતાના ચિંતનનો કેન્દ્રિય પ્રશ્ન બનાવ્યો હતો. ખાસ કરીને પર્મિનાઈડીઝ તેમની સત્તત્ત્વમીમાંસામાં શુદ્ધ સત્તત્ત્વ સંબંધી વિચારણા કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે સત્તત્ત્વ એટલે મૂળભૂત યા આધારભૂત અંતિમ તત્ત્વો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ આખરી યા અંતિમ સ્વયં સત્તાક ગણાય છે. એટલે કે તે બધાને આધાર પૂરો પાડે છે પણ તેને કોઈ આધારની જરૂર પડતી નથી. આથી તે સત્તાસ્વરૂપ પણ ગણવામાં આવે છે. આમ, અહીં સત્તા એટલે રાજકીય સત્તા એવો અર્થ થતો નથી પરંતુ તાત્ત્વિક અસ્તિત્વ એવો અર્થ થાય છે.

સત્નો વિચાર બે દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. ૧. સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી અને ૨. સંખ્યાની દૃષ્ટિથી.

સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા જુદા જુદા વાદો, સિદ્ધાંતો કે સંપ્રદાયો નીચે પ્રમાણે છે. ૧. ભૌતિકવાદ ૨. અધ્યાત્મવાદ ૩. સર્વમાનસવાદ ૪. નિરપેક્ષવાદ

૧. ભૌતિકવાદ :-

ભૌતિકવાદ એટલે સત્તત્ત્વ અંગેનો એવો વાદ કે સિદ્ધાંત કે જે અંતિમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ નર્યુ ભૌતિક એટલે કે નિશ્ચેતન અથવા જડ પ્રકારનું માને છે. આ ભૌતિક સ્વરૂપના

મૂળ તત્ત્વના આધારે આ વાદ સમગ્ર જગત અને જીવન અંગેના બનાવો અને અનુભવોનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહીં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્માંડ એ ભૌતિક દુનિયા છે. તેમ અનુભવની વસ્તુઓ ભૌતિક તત્ત્વની બનેલી છે. કહેવાતા મન અને આત્માના તત્ત્વો પણ ભૌતિક પદાર્થનું જ કાર્ય માત્ર છે.

ગ્રીક તત્ત્વચિંતક ડેમોક્રીટસે દર્શાવ્યું હતું તે પ્રમાણે સમગ્ર બ્રહ્માંડ ભૌતિક અણુઓનું બનેલું છે. અનુભવની અને પ્રત્યક્ષીકરણના જગતની તમામ બાબતો ભૌતિક સ્વરૂપનાં અણુઓના મિશ્રણથી બનેલી છે બીજા કશાથી નહીં. આથી દેખાતા ભૌતિક જગત પાછળ બીજું કોઈ જગત, માનસતત્ત્વ કે આધ્યાત્મિકતત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. અભૌતિક ગણાતા આત્મા, ઇશ્વર કે ચેતનાનું અસ્તિત્વ નથી. બધું કુદરતી નિયમને અનુસરીને બને છે. આ વાદ જણાવે છે તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ વિશે અહીં પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, કારણ કે અણુઓ અનાદિ અને અનંત છે. તેઓનું કોઈએ સર્જન કર્યું નથી. પ્રાચીન અણુઓને સ્વયં ગતિશીલ અને શક્તિ રૂપે માન્યાં હતાં. આથી કુદરતમાં કોઈ ધ્યેય કે હેતુનો સ્વીકાર પણ કરવામાં આવતો નથી. અણુઓ ગતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ માનવામાં આવતા હોવા છતાં ધ્યેય અને હેતુના અભાવમાં પ્રગતિ કે વિકાસને સ્થાન નથી. અહીં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ બીલકુલ અવકાશ નથી.

આ પ્રાચીન ભૌતિકવાદમાં પદાર્થની ગતિ માટે કોઈ બહારના ચાલક બળોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ કરણે યાંત્રિક ક્રમથી ભિન્ન એવી કોઈ સજીવ બાબત હેતુ, ધ્યેય કે નિયમન કરતું તત્ત્વ માન્ય રાખવામાં આવ્યું નથી. ડેમોક્રીટસ અને તેના અનુયાયીઓએ પ્રચલીત કરેલ ભૌતિકવાદ માટે “અણુવાદ” અથવા “ગ્રીક પરમાણુવાદ” શબ્દ વપરાય છે.

ભૌતિકવાદ અને નિસર્ગવાદ :-

પ્રાચીન ભૌતિકવાદનો તાત્ત્વિક વિકાસ નિસર્ગવાદ તરીકે થયો હોવાનું જોવા મળે છે. પ્રાચીન ભૌતિકવાદનું સ્વરૂપ અવિવેચનાત્મક હતું. તેમાં ભૌતિક પદાર્થ વિશે પૂરી સ્પષ્ટતાથી વિચારમાં આવ્યું ન હતું. ભૌતિકવાદનાં આધુનિક નિસર્ગવાદી સ્વરૂપમાં શક્તિ, ગતિ, કુદરતી નિયમો અને કાર્યકારણની નિશ્ચિતતા પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કે, જગતમાં શક્તિનો જથ્થો અવિચળ રહે છે. તેનું માપ હમેશા સરખું રહે છે. આથી જગત એ પદાર્થ અથવા શક્તિ અથવા બન્નેનું વિસ્તરણ માત્ર છે. આ વાદ જીવન અને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપની સમજૂતિ માટે ઉત્ક્રાંતિ જેવા પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતોનો પણ આધાર લે છે. અને માને છે કે, આ જ નિયમોથી પ્રણી જીવન, માનવ ઇતિહાસ વગેરે બાબતો પણ મેળવી શકાય છે.

નિસર્ગવાદી સિદ્ધાંતો :-

૧. આત્માને કોઈ સ્થાન નથી.

નિસર્ગવાદ કુદરતના સંચાલન માટે કાર્યકારણના નિયમને પાયાનું મહત્વ આપે છે. વિશ્વની નાની મોટી તમામ ગતિ, ક્રિયા વગેરે ભૌતિક વસ્તુના જ કાર્યો છે. તેમાં અભૌતિક બળોનું અસ્તિત્વ કે કાર્યને કોઈ સ્થાન નથી. આમ, જગતના બનાવો પાછળ સંચાલનકર્તા એવા આત્માને કોઈ સ્થાન નથી. શરીરના નાશ પછી આવું શાશ્વત કે અમર તત્ત્વ ટકી શકતું નથી.

૨. વિવિધતા પ્રાકૃતિક હકીકત છે.

જગતમાં અનુભવાતી વિવિધતા તેના, તેના ગુણો અને કાર્યો વાસ્તવિક હકીકતો છે અને તેને માટે ભૌતિક તથા રાસાયણિક એવી કુદરતી પ્રક્રિયાઓ જવાબદાર છે.

૩. મનવજીવન પણ પ્રકૃતિને આધીન છે.

પ્રકૃતિવાદ પ્રમાણે માનવ સમાજની ઉત્પત્તિ અને સાતત્યનો આધાર ભૌતિક અને શારીરિક શરતો પર છે. કુદરતની પસંદગી અને યોગ્યતમનું અસ્તિત્વ એ ઉત્ક્રાંતિનાં મૂળભૂત સૂત્રો છે.

૪. નૈતિક મૂલ્યો સમાજ સાપેક્ષ છે.

પ્રકૃતિવાદ નીતિ અનીતિને કુદરત સાથે સંબંધિત માનવાને બદલે સમાજનાં સંજોગો સાથે સાપેક્ષ માને છે.

નિસર્ગવાદ :

નિસર્ગવાદ તેના આત્યંતિક સ્વરૂપમાં ભૌતિકવાદનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. માત્ર પદાર્થ કરતાં શક્તિ, ક્રિયા વગેરે ખ્યાલોને તે વધુ મહત્વ આપે છે. અત્યારે નિસર્ગવાદનું ક્ષેત્ર ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું નથી. પણ બધા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોનાં નિયમો અને સિદ્ધાંતો સુધી નિસર્ગવાદી યાંત્રિક ચૂસ્તતા ઢીલી કરે છે. તે કુદરતમાં જુદી કક્ષાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તથા જીવન અને માનસનાં નૂતન મૂલ્યો કુદરતના નિયમોને અનુલક્ષીને વિચારે છે.

ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાન તેના સ્વરૂપમાં સતત પ્રચલીત પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન રહ્યું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય સ્થૂળ ભૌતિક બાબતોને જ સત્ય તરીકે ગણનાર ચાર્વાક સંપ્રદાય ચૂસ્ત ભૌતિકવાદી જ ગણાય. બધા યુગોના બધા માનવીઅને વત્તે ઓછા અંશે જે સામાન્ય બુદ્ધિથી એક જ અનુભવ થાય છે તેમાંથી ભૌતિકવાદનો ઉદય થયો છે. આ પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ પશ્ચિમ યુરોપમાં સત્તરમી સદીમાં વધુ સામાન્ય હતું.

ભૌતિકવાદ અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ :-

આધુનિક વિજ્ઞાનની શરૂઆત સાથે જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિક વલણ પ્રસરતું ગયું તેમ તેમ ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાન પણ પ્રસરતું ગયું. વૈજ્ઞાનિક ચંત્રવાદ મુજબ આપણે ગતિશીલ એવા પરામણુઓનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, તેના એકબીજા સાથેનાં વિવિધ મિશ્રણો એ જ આપણી અનુભવની દુનિયા છે.

આમ ઐતિહાસિક રીતે જોઈએ તો શરૂઆતના વૈજ્ઞાનિક ચંત્રવાદનું સ્વરૂપ ડીમોક્રીટસના ભૌતિકવાદ જેવું હતું. આધુનિક યુગમાં થોમસ હોબ્સે યાંત્રિક સમજૂતિનો સિદ્ધાંત સત્તરમી સદીમાં પ્રસ્થાપિત કર્યો છે. ૧૯મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં અને આ સદીની શરૂઆતમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં કુદરતની યાંત્રિક સમજૂતિનો સ્વીકાર વધતો ગયો છે. અંતિમ કારણોની શોધના સ્થાને વિજ્ઞાનોમાં નિમિત્ત કારણની સમજૂતિ આપવાનું વધુ સરળ બન્યું છે. વર્તમાન ભવિષ્યમાં કોઈ અકળ અને અગમ્ય હેતુથી નિર્ધારિત થાય છે તેમ માનવાના બદલે વર્તમાનનું અસ્તિત્વ ભૂતકાલીન યાંત્રિક કાર્ય કારણનાં નિયમ મુજબ નિયમન થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતમાત્ર ભૌતિકશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે લાગુ પાડવાનાં બદલે જીવવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પણ લાગુ પાડવામાં આવી રહ્યો છે.

આ વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સાથે ભૌતિકવાદનો ઇતિહાસ અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલો છે. ભૌતિકવાદનો ગાઢ સંબંધ ભૌતિકશાસ્ત્ર સાથે છે. કારણ કે ભૌતિકશાસ્ત્ર , ભૌતિક વસ્તુનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સાથે સંકળાયેલી બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, ભૌતિક વસ્તુ વિશેનો ખ્યાલ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને પરિણામે પરિવર્તન પામે છે. આથી ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણાં વિશિષ્ટ પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. કાર્લ માર્ક્સ અને તેનાં સાથી ચિંતક એન્જલ્સ દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદનું સમર્થન કરતાં હતાં.

સમીક્ષા :-

આધુનિક વિજ્ઞાનનાં પાયામાં ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિબિંદુ રહ્યું છે. તેમ છતાં છેલ્લા સંશોધનોએ વિજ્ઞાનનું વલણ બદલ્યું છે. આઈનસ્ટાઈન, જેમ્સ જીન્સ અને ઓડીગર જેવા આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતોમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો

કર્તા છે. આ વિજ્ઞાનીઓના મતે નૂતન ભૌતિકશાસ્ત્રમાં યાંત્રિક નથી, તેમજ તેઓ બધું નિયત થયેલું છે એવા મતનું સમર્થન પણ કરતા નથી. કાર્યકારણનો નિયમ, ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ અને ઉત્ક્રાંતિના નિયમ ઉપર સાપેક્ષતાવાદી વિચારની ઘણી મોટી અસર પડેલી જોવા મળે છે.

મૂળ ભૌતિકવાદી વલણ ૧૮મી સદી અને ૧૯મી સદીમાં જેટલું પ્રભાવશાળી રહ્યું હતું એવું ૨૦મી સદીમાં નથી જ રહ્યું. કારણ કે, માત્ર કુદરતી નિયમોનાં આધારે માનવ સ્વાતંત્ર્ય અને મૂલ્યોનો ખુલાસો મળતો નથી.

૨. સર્વમાનસવાદ :

સર્વમાનસવાદ એ આદર્શવાદનું એક આધુનિક સ્વરૂપ છે. તેને કેટલીક વાર સર્વમાનસવાદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ સમગ્ર સત્ય એ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ માનસિક છે. દરેક વસ્તુને માનસ હોય છે. આ માનસ એ કંઈ ભૌતિકતાની ઉત્ક્રાંતિ કે વિકાસ માત્ર નથી. કારણ કે, માનસ એ કુદરતમાં રહેલ સાર્વત્રિક તત્ત્વ છે. કુદરતમાં દરેક અણુને જીવન, મનસ અને સ્મૃતિ છે. આમ સમગ્ર વિશ્વ ચેતનવંતુ અને માનસિક છે.

જર્મન ફિલસૂફ લાઈબ્નિઝનો આદર્શવાદ પ્લેટો અને બર્કલેના આદર્શવાદથી ભિન્ન છે. આપણે જેમ સ્વાભાવિક રીતે માનીએ છીએ તેમ લાઈબ્નિઝ પણ માને છે કે આપણી આજુબાજુ જે ભૌતિક વસ્તુ દેખાય છે તે તેનો અનુભવ કરનાર મનથી સ્વતંત્ર છે. પરંતુ જ્યારે આપણે આ પરલક્ષી વસ્તુઓના સાચા સ્વરૂપને તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને જાણવા મળે છે કે આંતરિક રીતે મનસિક કે આધ્યાત્મિક બાબત છે.

લાઈબ્નિઝના આદર્શવાદનો આધાર તેના ચિદાણના સિદ્ધાંત પર છે. આ ચિદાણ માનસિક એકમો છે. આ એકમો અસ્તિત્વ ધરાવતા માનવામાં આવ્યા છે. આ રીતે તે ભૌતિક વસ્તુ નથી, પરંતુ શક્તિના કેન્દ્ર સમાન છે. ચૈતસિક અણુ હોવાથી તે ચિદ + અણુ જા ચિદાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કહેવાતી ભૌતિક વસ્તુ કે પદાર્થો ચિદાણ સમૂહનાં બનેલાં છે. ચેતનાની વિકાસ કક્ષાએ અનુરૂપ ચિદાણની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જોવા મળે છે. તદ્દનુસાર ઉત્ક્રાંતિની વિવિધ ભૂમિકા જોવા મળે છે.

શરીર અને મનના સંબંધ પરત્વે સર્વમાનસવાદી વલણ આત્યંતિક પ્રકારનું રહ્યું છે. કારણ કે તે મનને એક માત્ર સત્ય અને શરીરને બાહ્ય આભાસ માને છે.

જર્મન ચિંતક કેકનરના મતે સમગ્ર બ્રહ્માંડચેતનામાં માનવ ચેતના એક અંશ માત્ર છે. બ્રહ્માંડની મૂળ ચેતના પદાર્થમાં, પ્રાણીઓમાં, વનસ્પતિમાં દરેકમાં રહેલી છે. આમ, જગત એ સમગ્ર ચેતન એકમ રૂપ છે. અહીં આત્યંતિક રીતે જડ ચેતનના ભેદનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન સત્ તત્ત્વ વિશે બહુતત્ત્વવાદના મંતવ્યોની ચર્ચા કરો.

તત્ત્વ એક છે કે અનેક ચર્ચા કરો.

સત્ તત્ત્વના સિદ્ધાંત તરીકે દ્વૈતવાદનું મૂલ્યાંકન કરો.

એરીસ્ટોટલના જમાનાથી એમ માનવામાં આવ્યું છે કે, તત્ત્વવિદ્યા એ Science of being છે. આધુનિક આદર્શવાદી બ્રેડલે અને અસ્તિત્વવાદી સાર્ત્ર, હાઈડેગર વગેરે પણ સત્ અથવા પરમ અસ્તિત્વની સમસ્યાને તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્વની સમસ્યા સમજે છે. અંતિમ સત્તા વિશે વિચારતાં મુખ્ય બે પ્રકારનાં પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. ૧. તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અને ૨. તે સંખ્યામાં કેટલાં છે ? પ્રથમ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં વિચારતાં ભૌતિકવાદ, સર્વમાનસવાદ, અધ્યાત્મવાદ અને તટસ્થતાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. બીજા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં વિચારતાં એકતત્ત્વવાદ, દ્વૈતવાદ અને બહુતત્ત્વવાદ વગેરે અસ્તિત્વમાં આવે છે.

અહીં આપણે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચારતા સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરતી વખતે સમસ્યા નિરૂપણમાં એ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે જે લોકો અંતિમ સત્ત્વને એક માને છે તેમણે અનેકતાના અનુભવ અને અસ્તિત્વ સંબંધી ખુલાસો તો કરવો પડે છે તેની સાથેના સંબંધને સમજાવવો પણ જરૂરી બની જાય છે. એ જ રીતે બહુતાને સ્વીકારવાવાળા માટે એકતાની સમજૂતી આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આમ, સંખ્યાનો પ્રશ્ન એક અનેકની સમસ્યા તરીકે ચર્ચાનો વિષય બની જાય છે.

વળી, આ સમસ્યા એ માત્ર પ્રાચીન ચિંતકો પૂરતી અથવા પાશ્ચાત્ય ચિંતકો પૂરતી મર્યાદિત માનવાની નથી. કારણ કે જે કોઈ વૈયક્તિક અથવા દર્શનશાખાનાં રૂપમાં સત્ત્વના પ્રશ્ને વિચાર ચલાવે છે તે દરેકને આ પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો આવે છે. પછી તે પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન, પૌર્વાત્ય હોય કે પાશ્ચાત્ય.

એકતત્ત્વવાદી વિચારકો અને વિચારધારાઓ :-

ઐતિહાસિક ક્રમમાં વિચારીએ તો પ્રાચીન ગ્રીક ચિંતક એનીક્ઝીમીનીઝ, હેરાક્લીટસ, પાર્મેનાઇડીઝ વગેરે એકતત્ત્વવાદી ચિંતકો હતાં. કારણ કે તેઓએ આ દેખાતી અનેકતા પાછળ મૂળ કારણ રૂપે રહેલા કોઈ એક તત્ત્વની શોધ ચલાવી હતી. તેમના સમયમાં ચિંતનની કક્ષાને અનુરૂપ પાણીને, અગ્નિને કે અસ્તિત્વને અંતિમ તત્ત્વ માન્યું હતું. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના ફેરફારો વચ્ચે પણ આ એક તત્ત્વ એકનું એક અથવા કાયમ ટકી રહેલું દર્શાવ્યું હતું.

આ પ્રાચીન ચિંતકોમાં પાર્મેનાઇડીઝનું નામ અપરિવર્તનવાદી અને એક તત્ત્વવાદી તરીકે સૌથી વધુ જાણીતું છે. તેમણે સુસંગત દલીલો સાથે ચિંતન રજૂ કર્યું છે. તેમની મૂખ્ય દલીલ એ હતી કે પરમ સત્ એ હોવું માત્ર છે. It is pure being તેના વિશે એટલું જ કહી શકાય કે ‘જે છે તે છે અને જે નથી તે નથી.’ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાંત સાથે સરખાવતાં કહી શકાય કે, ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવ ના ભાવો વિદ્યતે સત’ જે અસત્ છે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. આમ, જે નથી તે નથી અને જે સત્ છે તેનો અભાવ થતો નથી. ‘જે છે તે છે જ’ આ સિદ્ધાંત મુજબ પરમ અસ્તિત્વ એક જ હોઈ શકે. અસ્તિત્વ સિવાયનું બીજું બધું નાસ્તિત્વ હોય જેનો કદાપી ભાવ કલ્પી શકાતો નથી.

અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ચિંતકોમાં સ્પીનોઝા તેની ગાણિતિક પદ્ધતિના આધારે એકતત્ત્વવાદી દર્શન રજૂ કરતાં જોવા મળે છે. તેમના મતે આપણી બુદ્ધિ સર્વોચ્ચ સર્વદેશીની શોધ કરતાં કરતાં અંતિમ દ્રવ્ય તત્ત્વનો ખ્યાલ મેળવે છે. સ્પીનોઝા આ દ્રવ્યને કુદરત યા ઈશ્વર તરીકે ઓળખાવે છે. તેની વ્યાખ્યામાં જણાવે છે કે, જે જ્ઞાન અને અસ્તિત્વ માટે સ્વાયત્ છે તે જ અંતિમ દ્રવ્ય છે. આવું દ્રવ્ય એક જ હોઈ શકે કારણ કે એક સિવાય બીજું કલ્પીએ તો પ્રથમના એકની સ્વતંત્રતા જોખમાય છે. વ્યાખ્યામાં દર્શાવેલા સ્વરૂપ સાથે આંતર વિરોધ આવે છે. જ્યાં સુધી વિવિધતા અનેકતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સ્પીનોઝા તેના દ્વૈતચિક કક્ષાની એટલે કે દ્રવ્યગત નહીં પણ ગુણગત અને પ્રકારગત માત્રા માને છે.

તદ્દન સમકાલીન ચિંતકોમાં હેગેલ, બ્રેડલે પ્રખર એકતત્ત્વવાદી ચિંતકો છે. હેગેલના મતાનુસાર પરમ તત્ત્વ નિરપરક્ષ તત્ત્વ છે. તેનું સ્વરૂપ વિચારનું છે. આથી જે કંઈ છે તે વિચારરૂપ છે. આમ, દેખાતી વિવિધતા એક જ તત્ત્વની અંતર્ગત વિવિધતા છે. વિકાસની વિવિધ કક્ષામાં મૂળ એક જ તત્ત્વ અભિવ્યક્ત થાય છે. હેગેલના આ એકતત્ત્વવાદી આદર્શવાદને એક. એચ. બ્રેડલે વિકસાવે છે અને વિવિધતાનો ખુલાસો કરતા સત્તત્ત્વની માત્રાઓ Degrees of reality નો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે. આમ એક અને અનેકની સમસ્યાને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ રૂપે ચર્ચીને એક વ્યવસ્થા સર્જવાનું શ્રેય આ આદર્શવાદીઓના કાળે જાય છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શવાદી એકતત્ત્વવાદ અહીં પારકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.

થેલીસનો એકતત્ત્વવાદ વાસ્તવવાદી અને ભૌતિકવાદી સ્વરૂપનો છે. તો પાર્મિનાઇડીઝ તટસ્થ એકતત્ત્વવાદી છે. સ્પીનોઝા પણ તટસ્થ એકતત્ત્વવાદી છે. જ્યારે હેગેલ શુદ્ધ આદર્શવાદી છે. આમ, એકતત્ત્વવાદ સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી ભૌતિકવાદી, તટસ્થ કે આદર્શવાદી પણ હોઈ શકે છે.

ભારતીય દર્શનોમાં એકતત્ત્વવાદ :-

ભારતમાં દાર્શનિક ચિંતનની ગંગોત્રીસમા વૈદિક સાહિત્યમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિવાળો અનેકદેવવાદ, અધિદેવવાદ વધુ પ્રગટ સ્વરૂપમાં હોવા છતાં તેનો અંતિમ આદર્શ અને સિદ્ધાંત તો એકતત્ત્વવાદ કે અદ્વૈતવાદનો જ છે. કારણ કે, વેદનું સૂત્ર છે ‘એકમ્ સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ’ એટલે કે સત્ એક જ છે માત્ર વિદ્વાનો તેને વિવિધ રીતે વર્ણવે છે.

ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા જેવા શ્રુતિ-સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિવાળો અનેકદેવવાદ પ્રસ્થાપિત થયેલો જોવા મળે છે, જે આખરે શાંકર વેદાંતમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. કારણ કે, શાંકર વેદાંત પ્રમાણે શ્રુતિવાક્ય છે કે, ‘સર્વમ્ બલુ ઇદમ્ બ્રહ્મ’ અર્થાત્ બધું બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. વિવિધતાનું અસ્તિત્વ નથી. જગત અને જીવોની વિવિધતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેને તદ્દન અસત્ ન માનતાં અહીં વ્યાવહારિક સત્તાવાળા માનવામાં આવ્યાં છે. બ્રહ્મ અને જગતના સંબંધની સમજૂતિ માયાવાદ દ્વારા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

આમ, એકતત્ત્વવાદ તેના સૂક્ષ્મ દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં આગળ વધતાં અદ્વૈતવાદમાં પરિણમે છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે પરમ તત્ત્વ તમામ પ્રકારનાં ભેદો, ગુણો, સ્થળ-કાળ, કાર્યકારણ, પરિવર્તન અને વિકારોથી પર છે. આ તત્ત્વને ભેદો, ગુણો, સ્થળ, કાળ વગેરે સાથે અંતિમ રીતે વાસ્તવિક સંબંધ ન હોઈ શકે. આ સંબંધને માયા દ્વારા જ સમજાવી શકાય. મયાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે જે અંતિમ દૃષ્ટિએ સત્ય ન હોવા છતાં અનુભવ પૂરતું સત્ય હોય તે માયા.

શંકરાચાર્ય પોતાની અબાધિતતાની કસોટી વડે બ્રહ્મને સત્ય અને જગતની ભેદકતા કે વિવિધતાને મિથ્યા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અહીં આપણે એ નોંધવું જોઈએ કે, એકતત્ત્વવાદનું સ્વાભાવિક પરિણામ અદ્વૈતવાદમાં આવે છે અને અનિર્વચનીયતાવાદ અથવા માયાવાદ અનિવાર્ય બની જાય છે.

મૂલ્યાંકન :-

એકતત્ત્વવાદ તાત્ત્વિક ક્ષેત્રે ખુબ જ આકર્ષક, બૌદ્ધિક પરિપક્વતાપૂર્ણ વાદ રહ્યો છે. સુક્ષ્મ બુદ્ધિના આત્યંતિક પરિણામો, સુસંગતતા, સર્વગ્રાહીતા અને અમૂર્તતાના વિશિષ્ટ લક્ષણો સાથે રજૂ થતો આ વાદ પરમસત્ વિશે તર્કબુદ્ધિથી જેટલું અને જેવું કરી શકાય તેમ છે તે બધું જ કરી દે છે. બુદ્ધિનો આખરી સંતોષ તેનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ છતાં વ્યવહારની ભૂમિકાએથી લાગણી, ઇચ્છા, ક્રિયા વગેરે આધારોને તે નષ્ટપ્રાય કરતો લાગે છે. કારણ કે આત્યંતિક કક્ષાના એકતત્ત્વ કે અદ્વૈતનો સ્વીકાર કર્યા પછી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વિકાસ વૈવિધ્ય અને તેની સાથે તાણાવાણાની જેમ ગુંથાયેલો સ્થળ, કાળ, કાર્યકારણ, ગતિ વગેરેના અનુભવો આભાસ, મિથ્યા, સ્વપ્નવત્, અર્થશૂન્ય પ્રકારના પૂરવાર થાય છે.

એક-અનેકની સમસ્યા :-

બહુતત્ત્વવાદ :-

અંતિમ સત્ની સંખ્યા એક અથવા બે તરીકે ગણી શકાય એટલી નથી પરંતુ અગણીત છે, અસંખ્ય છે. એમ માનતો સત્ અંગેનો સિદ્ધાંત એટલે અનેકતત્ત્વવાદ અથવા બહુતત્ત્વવાદ.

પ્રાચીન ગ્રીક દર્શનમાં એનેક્ઝેગોરાસ સ્પષ્ટ રીતે બહુતત્ત્વવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમના મતે બધી વસ્તુઓમાં બધી વસ્તુઓનો ભાગ અથવા અંશ રહેલો છે. તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે ભૌતિક જગતની બધી જ વસ્તુઓ જેવી કે સોનું, પર્વત, વૃક્ષો, પાણી, હાડકા, વાળ વગેરે બધા તેમના પોતાના દ્રવ્યોમાંથી બનેલા છે. આ અંતિમ દ્રવ્યો અન્ય કોઈમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નથી અને નાશ પામીને અન્ય કશું બનતાં નથી. સોનાનાં દ્રવ્યો હંમેશાં સોનાનાં જ રહે છે. તેના કહેવા મુજબ અંતિમ તત્ત્વો તેને જ કહેવાય કે આપણે તેના ભાગોને સમગ્ર સાથે અને સમગ્રને તેના ભાગો સાથે જોડી શકીએ. દા.ત. સોનાનાં ટૂકડાઓ. સમગ્ર સોનું અને અંશ સોનું સમાન છે. જગતની દરેક વસ્તુ દરેક વસ્તુના ગુણધર્મો ધરાવે છે. જે ગુણધર્મ પ્રધાનપણે વ્યક્ત થતો હોય તે નામથી તે વસ્તુ ઓળખાય છે. એ જ રીતે અણુવાદીઓ પણ જગતના બંધારણ રૂપ અણુઓને અસંખ્ય માને છે. આ અણુઓ સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે, અનાદિ અનંત છે એમ જણાવે છે. ભૌતિક સ્વરૂપના અણુઓને જ આખરી અને અંતિમ તત્ત્વ માનનારા ડેમોક્રીટસ જેવા ચિંતકો આત્મા, ઇશ્વર જેવા ચેતન દ્રવ્યો સ્વીકારે છે.

આધુનિક તત્ત્વચિંતકોમાં લાઈબ્નિઝનો બહુતત્ત્વવાદ વધુ પ્રખ્યાત થયેલો છે. તે શક્તિને અંતિમ સત્નું પ્રધાન લક્ષણ માને છે. આવા શક્તિનાં કેન્દ્રોને ચૈતન્યયુક્ત પરમાણુઓ તરીકે ઓળખાવે છે. આમ, ચિત્ જ અણુ જા ચિદણુ, તત્ત્વો અસંખ્ય પ્રમાણમાં રહેલાં છે. જગતની વિવિધતા એ ચિદણુની વિકાસ કક્ષાને આભારી છે. કહેવાતી જડતા એ નિર્જીવતા નથી પણ ચિદણુની સુષુપ્તાવસ્થા છે. અંતિમ સર્વોચ્ચ જાગૃતિ ઇશ્વરરૂપી પરમ ચિદણુમાં રહેલી હોવાનું અહીં માનવામાં આવે છે.

લાઈબ્નિઝના બહુતત્ત્વવાદની વિશેષતા એ છે કે તેમાં પર વિનાના વિરોધો વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો આદર્શવાદી દૃષ્ટિથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જડ-ચેતન, શરીર-મન, એક-અનેક વગેરેના પ્રશ્નો તેઓ ચિદણુવાદની મદદથી ઉકેલવા મથે છે. ઉપરાંત યંત્રવાદનો સામનો હેતુવાદ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે.

ભરતમાં મોટા ભાગના વાસ્તવવાદી દર્શનો બહુતત્ત્વવાદી રહ્યા છે. દા.ત. ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય-યોગ, જૈન વગેરે દર્શનો જડ તત્ત્વને કેટલીક વાર પદાર્થ તરીકે અંતિમ સ્વરૂપે અલગ પાડે છે તો કેટલીક વાર ચેતન આત્માઓને અંતિમ રીતે અનેક માને છે. ન્યાય વૈશેષિકમાં જ્ઞાનપદાર્થ અંતિમ છે. તો સાંખ્ય જૈનમાં આત્માઓ વ્યક્તિ વિશેષ રૂપે અનેક હોવાનું મનાયું છે.

મૂલ્યાંકન :-

જ્યાં સુધી વ્યવહાર અને વિજ્ઞાનમાં વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિબિંદુને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી બહુતત્ત્વવાદ એ જ વધુ આકર્ષક, સ્વાભાવિક અને સ્વીકાર્ય હોવાનું જણાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ રીતે તાત્ત્વિક ચિંતન કરતી બુદ્ધિ હંમેશાં વિવિધતામાં આખરી એકતા શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો અંતિમ સ્વરૂપની એકતાને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો પરસ્પરનું સંકલન, સંબંધ, સંવાદ અને વ્યવસ્થા અશક્ય બને છે. આથી શક્ય પદાર્થોનાં ખ્યાલ પરથી તેના આધાર રૂપે કોઈ એક જ તત્ત્વની દિશામાં શોધ શરૂ થઈ જાય છે.

તત્ત્વિક સત્તાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી અંતિમ રીતે તત્ત્વ એક જ હોઈ શકે. જો એકથી વધુ તત્ત્વો સ્વીકારીએ તો તેની સ્વાયતતા જોખમાય છે. આમ, અનેકતા એ અધુરી માહિતી યા અધુરા ચિંતનનું પરિણામ છે.

દ્વૈતવાદી સિદ્ધાંત :-

તત્ત્વમીમાંસાના ક્ષેત્રેદ્વૈતવાદ ઘણો પ્રચલીત વાદ છે. ખાસ કરીને વાસ્તવવાદી ચિંતકો આ વાદના પુરસ્કર્તા રહ્યા છે. વ્યવહારના પ્રત્યક્ષ અનુભવને આધારે સાદા કામ વિભાજનનાં નિયમ પ્રમાણે જડ જગતના કારણ તરીકે જડતત્ત્વને અંતિમ માનવાનું વલણ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સ્વાભાવિક રીતે જોવા મળે છે.

પશ્ચિમમાં સોક્રેટીસ પૂર્વનાં ગ્રીક દાર્શનિકોમાં એમ્પીડોકલ્સ, એનેક્ઝેગોરાસ વગેરે દ્વૈતવાદી ચિંતકો હતાં. તેઓએ ભૌતિક પદાર્થ ઉપરાંત પ્રેમ, તિરસ્કારના અભૌતિક પરિબળને અથવા જવ્યક નામના અભૌતિક તત્ત્વને બીજા સ્વતંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

આધુનિક પાશ્ચાત્ય ચિંતનમાં ડેકાર્ટનું નામ ખુબ જ મહત્વનું મનાયું છે. ડેકાર્ટના મતે જડ ભૌતિક પદાર્થ અને મન નામનો અભૌતિક દ્રવ્ય, એમ બે પદાર્થો અંતિમ છે. એકમેકથી વિરોધી ગુણધર્મોવાળા આ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે. ભૌતિક પદાર્થના હાર્દરૂપ લક્ષણ તરીકે વિસ્તારનો સ્વીકાર કરે છે અને મનના હાર્દરૂપ લક્ષણ તરીકે વિચારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તત્ત્વ બાહ્ય યાંત્રિક ગતિના નિયમને આધિન વર્તે છે જ્યારે બીજું મન તત્ત્વ આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રમાણે વર્તે છે. ડેકાર્ટનું ચિંતન પછીના ચિંતકો માટે માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. યંત્રવાદ — હેતુવાદની ખાઈને વધુ ઊંડી કરે છે. ડેકાર્ટ પછી વૈજ્ઞાનિક તાત્ત્વિક ચિંતનમાં દ્વૈતવાદ સ્વાભાવિક બની ગયો છે. કેન્ટ જેવા સમીક્ષાવાદીઓ પણ દૃશ્યમાન જગત અને વસ્તુતત્ત્વ સ્વયંનું જગત એમ બે જગત વચ્ચે ભેદ પાડીને પોતાના ચિંતનનો અંત લાવે છે.

ભારતીય દર્શનમાં સાંખ્ય દર્શન દ્વૈતવાદી દર્શન રહ્યું છે. કારણ કે તેમાં પુરુષ રૂપી ચેતન આત્મા અને જડ અવી પ્રકૃતિને અંતિમ અને અલગ અલગ સ્વભાવવાળાં તત્ત્વો માનવામાં આવ્યાં છે. આવા બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો કાયમી રીતે વિરોધી ગુણધર્મોવાળા હોવાથી એકને બીજાનું કારણ કે પરિણામ માની શકાતું નથી.

દ્વૈતવાદી ચિંતનનો પ્રભાવ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે જ નહીં પરંતુ વ્યવહાર, વિજ્ઞાન, ધર્મ દરેકમાં જોવા મળે છે. તેનાથી ભૌતિક જગતનો યાંત્રિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું સરળ બને છે.

સમીક્ષા :-

દ્વૈતવાદ પ્રચલીત પ્રાચીન લોકભોગ્ય સિદ્ધાંત હોવા છતાં તેની સૌથી મોટી મર્યાદા અથવા મુશ્કેલી એ છે કે તે અંતિમ બે તત્ત્વોનાં સંબંધનો યોગ્ય અને સંતોષકારક ખુલાસો આપી શકતો નથી. સાંખ્યમાં પણ પછીથી ત્રીજા તત્ત્વ તરીકે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. આમ, ત્રીજું તત્ત્વ સ્વીકારતાં પ્રથમના બે તત્ત્વોની તાત્ત્વિક સત્તામાં ઘટાડો થાય છે. એક અર્થમાં તે અંતિમ રહેવા પામતા નથી.

પ્રશ્ન આત્માના અમરત્વ અંગેના વિવિધ મંતવ્યો- સિદ્ધાંતો સમજાવો.

આત્માના અમરત્વની સમસ્યા.

પ્રાસ્તાવિક :-

માનવીય વ્યક્તિત્વ એટલે કેવળ સ્થુળ સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું ભૌતિક શરીર. આ શરીર અમુક આકસ્મિક પરિબળોનાં પરિણામ રૂપે અથવા તો ભૌતિક અણુઓના સંયોજન રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે અને અણુઓનાં વિભાજનથી તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રકારની માનવ વ્યક્તિત્વ અંગેની માન્યતા ભૌતિકવાદી માન્યતા છે. આવી માન્યતા ધરાવનારા માટે આત્માના અમરત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. આત્માના અમરત્વનો પ્રશ્ન કેવળ એવા વિચારકો માટે ઉદ્ભવે છે કે જેઓ આત્મતત્ત્વનો એક અભૌતિક, ચેતન અને શરીરથી ભિન્ન તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

શરીરથી ભિન્ન એવું આત્મતત્ત્વ છે કે કેમ ? જો હોય તો તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેનો શરીર સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? તેઓમાં પરસ્પર ગુણગત અને સંખ્યાગત કશો ભેદ છે કે કેમ ? વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચાને અહીં અવકાશ નથી. અહીં આપણો પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે, શરીરથી ભિન્ન મનાતા આત્મતત્ત્વની શરીરના અંત પછી શી સ્થિતિ હોય છે ? શું તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકી રહે છે ખરું ? જો ટકી રહેતું હોય તો ક્યા પ્રકારે ટકી રહે છે ? તેનો આખરી અંજામ શું ?

આત્માના ‘અમરત્વ’ માટે બે શબ્દ પ્રયોગ બે ભિન્ન અર્થમાં થાય છે. અર્થાત્ બે પ્રકારે આત્માની અમરતા વિશે વિચારવામાં આવે છે. જેમ કે,

૧. મૃત્યુ પછી અમુક શરતે આત્માનું ટકી રહેવું. (શરતી અમરત્વ)
  ૨. આત્માનું તેના મૂળ સ્વરૂપને પામવું કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો. (બીજાશરતી અમરત્વ)
- હવે આપણે આ બન્ને પ્રકારો વિશે ક્રમશઃ વિચારીશું.

૧. શરતી અમરત્વ :-

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન નોંધે છે તે પ્રમાણે શરતી અમરત્વની માન્યતા ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી તત્ત્વચિંતકોમાં વિશેષ લોકપ્રિય થતી જાય છે. લોક માને છે કે અમુક શરત પાળવામાં આવે તો જ અમરત્વ શક્ય બને છે. પ્રો. પ્રિંગલ પ્રેટીસન લોત્સેને અનુસરતા જણાવે છે કે, અમરત્વ એ દરેક આત્માનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર નથી. પરંતુ સતત પ્રયત્નના પરિણામે પ્રાપ્ત થતી બાબત છે. એટલું જ નહીં પણ તેની પ્રાપ્તિ પછી તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ અવિરત પ્રયત્ન અનિવાર્ય છે. કારણ કે તેમાં વિસર્જન થઈ જવાનો ભય કાયમ રહેલો છે. આ સતત પ્રયત્ન એટલે સદાચરણનો પ્રયત્ન. પ્રો. પ્રેટીસનનો એવો દાવો છે કે, સદગુણી જીવનની પૂર્ણતા જ અમરત્વ અર્પી શકે છે. અમરત્વની આ શરત સદગુણી જીવન માટેની પ્રબળ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. તેઓ જણાવે છે કે, અમરતાના આ શરતીપણાને લઈને જ સદગુણી જીવનનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે છે.

સમીક્ષા :-

પ્રો. પ્રિંગલ પ્રેટીસનનું ઉપરોક્ત મંતવ્ય શાસ્વત જીવન યા મોક્ષ વિશે સાચું છે. કારણ કે જરૂરી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. પરંતુ આ મંતવ્ય મૃત્યુ પછી આત્માનાં ટકી રહેવાની બાબતમાં સાચું નથી. કારણ કે તેમની સામે ઘણી મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી શકાય તેમ છે. જેમ કે,

(૧) આત્માનું ટકી રહેવું અથવા તેનો કાયમી વિનાશ થવો એ માત્ર બે જ વિકલ્પો ગણાવી શકાય નહીં. ઇતિહાસ આપણને એવા દૃષ્ટાંતો પુરા પાડે છે કે જેમાં મહાપાપીનું એકાએક જીવનની અંતિમ પળોમાં હૃદય પરિવર્તન થયેલું હોય. પરંતુ જો આવા પાપીઓનું હૃદય પરિવર્તન થયા પછી તરત જ જો તેનું મૃત્યુ થાય તો તેમના હૃદયપરિવર્તનનું કોઈ મૂલ્ય રહેતું નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ આ પરિસ્થિતિ દૈવી પ્રયોજનની સરેઆમ નિષ્ફળતા જ સૂચવે છે. આ રીતે વિચારતાં પ્રો. પ્રેટીસન વ્યક્તિના વિકાસના અવકાશને અને અમરત્વ અંગેના સંયોગની સાર્વત્રિક શક્યતાને ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. આ જ મુદ્દા પર ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે, માત્ર પાપીનો જ વિનાશ થશે એમ નહીં પણ જેમણે પૂર્ણતાની કે સંપૂર્ણ સદગુણી જીવનની શરત પૂરી નથી કરી તે તમામનો નાશ થશે એવું જ આ શરતી અમરત્વનાં ખ્યાલમાંથી ક્લિત થાય છે. અને જો એમ હોય તો અમરતા લગભગ અશક્ય બની જાય છે. કારણ કે એક જન્મમાં ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સદગુણી બની શકે.

(૨) બીજી મુશ્કેલી એ છે કે, જે અસંખ્ય બાલમૃત્યુના પ્રસંગો બને છે તેનું શું થાય છે. તેમના વિશે આ મંતવ્યના આધારે કંઈપણ કહેવું અશક્ય છે. કારણ કે તેમના અસ્તિત્વના વિકાસને અવકાશ જ મળતો નથી. એટલું જ નહીં પણ એવી અસંખ્ય વ્યક્તિઓ છે કે ઘરડી થઈને મૃત્યુ પામે છે તે જીવનને તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવાની બાબતમાં બાળક જ રહી હોય છે. તેઓનો પણ વિનાશ જ થવાનોને ? ખરેખર તો જીવન જ ? એવું ગહન અને

રહસ્યમય છે કે તેનો રહસ્યાર્થ સમજાય છે ત્યારે લગભગ તે હાથમાંથી સરકી ગયું હોય છે. આ તમામ શક્યતાઓ પ્રો. પ્રિંગલ પ્રેટીસનને પૂનઃ વિચારણા કરવાની ફરજ પાડે છે.

(3) તદુપરાંત સદગુણી જીવન જીવવાના ધ્યેયવાળી કૃત્રિમ માનસિક એકતા મૃત્યુ પછી આ આત્મા ટકશે તેની સંપૂર્ણ ખાતરી આપી શકતી નથી. અમરતાનું આકર્ષણ સદગુણી બનવાની પ્રેરણા અમુક પ્રસંગોમાં જરૂર આપી શકે તેમ છે પરંતુ સંપૂર્ણ સદગુણી એક જ જન્મમાં બનવાની શક્યતાને કારણે આ આકર્ષણની પ્રબળતા ઘટી જાય છે. એટલું જ નહીં પણ કેટલીક વાર અમરતાના ભોગે દુર્ગુણી બનવાનું પણ સ્વીકારવા વ્યક્તિ તૈયાર થાય તો તે શક્યતા અવગણી શકાય તેમ નથી.

ભૌતિકવાદી ચાર્વાકીની પેલી કાંડિકામાં જ સૂચવે છે

આ પ્રમાણે શરતી અમરત્વની માન્યતામાં અનેક મુશ્કેલીઓ હોવાથી આપણે કહી શકીએ કે આત્માની અમરતા બીનશરતી અને નિરુપાધિક હોવી જોઈએ. આત્મા તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં અમરત્વના લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે, શું બીનશરતી અમરત્વ સારા માઠા ગણાતા નૈતિક કર્મોથી તદ્દન નિરપેક્ષ રીતે દરેકને એક જ અર્થમાં પ્રાપ્ત થતું જીવન છે ? જો એમ નથી તો સારા માઠા કર્મોવાળી વ્યક્તિનાં આત્માનું મરણોત્તર જીવન ક્યા પ્રકારનું છે ? આ પ્રશ્ન બીનશરતી અમરત્વ કે મોક્ષની માન્યતાના સ્વીકાર પૂર્વે વિચારવો ખૂબ જ આવશ્યક છે. બીનશરતી અમરત્વનો સ્વીકાર કરનારા હિંદુ ઉપરાંતના અન્ય શાસ્ત્રો અને વિચારકોએ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પૂનર્જન્મની માન્યતા દ્વારા આપ્યો છે.

પુનર્જન્મની માન્યતા :-

પુનર્જન્મની માન્યતાને લાંબા સમયના પ્રભાવશાળી ઇતિહાસનો ટેકો છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન તેના Idealist view of life નામના ગ્રંથમાં આ ઇતિહાસનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરે છે. અને જણાવે છે કે, જીવન મરણની આ ઘટમાળ અવિરતપણે ચાલે છે. આ પ્રકારની માન્યતા ગ્રીકના ઓકીયસ ધર્મમાં મૂળભૂત રીતે હતી જ. પયથાગોરસ, પ્લેટો, એમ્પીડોકલીઝ વગેરે પ્રખર ચિંતકો આ સિદ્ધાંતને સ્વતઃસિદ્ધ માનતા હતાં. ઇશુ સાથેનાં સંવાદમાં તેમના શિષ્યો આ માન્યતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તદુપરાંત ઇશુ પછીના શરુઆતના કાળમાં **નોસિટક સંપ્રદાય**, **મોનિકિન** સંપ્રદાય તથા મધ્યયુગના કેટલાંક સંપ્રદાયો આ માન્યતાનો ગૌરવ સાથે સ્વીકાર કરતાં હતાં. પુનર્જાગૃતિના કાળમાં બુનો અને હેલ્મોટ પણ માનતાં હતાં. એટલું જ નહીં પણ આધુનિક યુગમાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં કેટલાંક પુનર્જન્મની માન્યતા સમગ્ર જીવનદર્શનની સુસંગત સમજૂતિ માટે સ્વીકારવી આવશ્યક ગણે છે. અલબત્ત આ માન્યતાની અનુભવાત્મક સાબિતી મળતી ન હોવાથી તેઓ આ માન્યતાને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

ડો. રાધાકૃષ્ણન તેમના Idealist View of Life માં પૂનર્જન્મની માન્યતા સ્વીકારવા માટેના ભાવાત્મક કારણો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

(1) સ્વત્ત્વનું જીવન વિકાસવાદી દૃષ્ટિબિંદુ પુનર્જન્મની માન્યતાને બુદ્ધિગમ્ય ઠરાવે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી પરંતુ તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં જીવનનો આખરી વિનાશ થતો નથી પરંતુ તે નિરંતર નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. ભૌતિક જગત માટે તો વિજ્ઞાને એ પૂરવાર કર્યું છે કે સમગ્ર દ્રવ્યશક્તિનો જથ્થો અચળ રહે છે. તેમાં કેવળ રૂપાંતર થાય છે. આ જ નિયમ જીવંત તત્ત્વને અને તેથી આગળ વધીને માનવ સ્વરૂપને પણ લાગુ પડે છે.

(2) બીજું કે જીવાત્માનું ધ્યેય વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણ વિકાસ કરવાનું છે. આમ હોવાથી જીવાત્માનો વિકાસ અનેક રીતે થઈ શકે છે. પરંતુ વિકાસની આ પ્રક્રિયાનો શરીરના અંતની સાથે અંત નથી આવી જતો. તેને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનું સાતત્ય હોય છે. આ

સાતત્ય એવા પ્રકારનું છે કે એક જન્મના કાર્યો દ્વારા બીજા જન્મનો પાયો નંખાય છે. તેની તકી અને અવકાશો નક્કી થાય છે. જીવાત્માનું લક્ષ્ય કે જે સર્વાંગ સંપૂર્ણતા હાંસલ કરવાનું છે તે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના રંગમંચ પર અસંખ્ય શતાબ્દિઓ સુધી પ્રગટ થવું જીવાત્મા માટે સ્વાભાવિક બની રહે છે.

(૩) સામાન્ય રીતે અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ અને શક્તિઓને આનુવંશિક ગુણી લેવામાં આવે છે. જેમ કે પ્રબળ મેઘાશક્તિ, સંતુલિત સાહિત્ય પ્રતિભા અને કલા કૌશલ્ય તથા સૌંદર્ય પરખની દૃષ્ટિ વગેરે આવી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ અને શક્તિઓ મનુષ્યજાતિના સામાન્ય ગુણો નથી. પરંતુ વ્યક્તિની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ છે. આ હકીકત એમ સૂચવે છે કે જીવાત્માને અહીંયા અને બીજી જગ્યાએ કોઈક અગમ્ય ભૂતકાળ હોવો જોઈએ.

(૪) મેક્ટેગાર્ટ એવી કેટલીક હકીકતોનો ઉલ્લેખ સુમ ડોગમા ૧૬ સ્વલોગસિમ નામના પુસ્તકમાં કર્યો છે. જેની સમજૂતી પૂનર્જન્મમાં માન્યા સીવાય આપી શકાય તેમ નથી. જેમ કે બે વ્યક્તિ જેમણે એકમેકને અગાઉ ક્યારેય જોયા નથી પરંતુ અમૂક પ્રસંગમાં મળતા અદૃશ્ય શક્તિ દ્વારા કોઈ પ્રબળ આકર્ષણ કે અનુરાગ અને પ્રેમ અનુભવે છે. આ અનુરાગમાંથી પરસ્પરમાં મુકાતો વિશ્વાસ એવો હોય કે જે વર્ષોના પરિચય પછી ભાગ્યે જ મૂકી શકાય તેમ હોય. આવા પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમના પ્રસંગનો ખુલાસો જૈવીય આકર્ષણ કે જાતિય ખેંચાણ રૂપે આપવાવાળા પરિસ્થિતિનો મનઃકાવતો અર્થ કર્યા સીવાય ખુલાસાને ભાગ્યે જ બુદ્ધિગમ્ય બનાવી શકે તેમ છે.

(૫) સ્વપ્ન વગરની ઘસઘસાટ ઉઘમાંથી જાગી વ્યક્તિ પોતાના જીવાત્મા સાથેનું સાતત્ય અનુભવી શકે છે. એ જ રીતે મૃત્યુ જીવાત્માના સાતત્યનો ભંગ નથી પરંતુ જીવાત્માના વિકાસનો એક તબક્કો માત્ર છે. અલબત્ત આ વિશિષ્ટ પ્રકારનો તબક્કો છે. ઉપનિષદમાં પણ જણાવાયું છે કે, જ્યારે જીવાત્મા ચાલ્યો જાય છે ત્યારે મૃત્યુ શરીરનું થાય છે આત્માનું નહીં.

પૂનર્જન્મ અંગેના આ ભાવાત્મક કારણોના વિચાર બાદ ડો. રાધાકૃષ્ણન આ માન્યતા સામે રજૂ થતાં વાંધાઓનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

વાંધાઓનો જવાબ :-

(૧) પૂનર્જન્મ સામે એવો વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે કે, બે સ્થૂળ શરીર વચ્ચેની જીવાત્માની અવસ્થાનું શું ? રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે એ વાત સાચી છે કે, શરીર અને જીવાત્માને જીવંત સંબંધ છે. પરંતુ હિંદુઓ માને છે કે જીવાત્મા મૃત્યુ પછી આ શરીર છોડી સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા ટકી રહે છે અને સૂક્ષ્મ શરીર આત્માની સાથે તેની અનુભવાત્મક સૃષ્ટિમાં હમેશા હાજર હોય છે. પૂનર્જન્મ વખતે આ સૂક્ષ્મ શરીર ભૌતિક સ્થૂળ શરીરના તત્ત્વોને પોતાના તરફ આકર્ષે છે અને તે રીતે નવું શરીર અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પૂનર્જન્મ સામે જે આક્ષેપ કે વાંધો રજૂ કરવામાં આવે છે તેનો જવાબ સૂક્ષ્મ શરીરના ખ્યાલથી બુદ્ધિગમ્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

(૨) બીજો વાંધો એ ઉઠાવવામાં આવે છે કે, મૃત્યુ પછી સૂક્ષ્મ શરીર સાથે રહેલો આત્મા પછીથી પોતાનું નવું શરીર શી રીતે મેળવે છે ? પૂનર્જન્મની યાંત્રિક પ્રક્રિયાનું નવું સ્વરૂપ જાણવું સામાન્ય બુદ્ધિ માટે અશક્ય નહીં તો પણ કઠીન જરૂર છે. પરંતુ આપણે પૂનર્જન્મની આ સમગ્ર પ્રક્રિયા સમજી શકતા નથી. માત્ર તે પરથી પૂનર્જન્મની હકીકતનો ઇન્કાર કરી શકાય નહીં. કારણ કે આ પ્રક્રિયા અતિન્દ્રિય પ્રક્રિયા છે. તેનું જ્ઞાન યોગજ પ્રત્યક્ષ દ્વારા શક્ય બને છે તેમ હિંદુ શાસ્ત્ર વેદો માને છે.

(૩) આનુવંશિકતાના સિદ્ધાંત સાથે પૂનર્જન્મની માન્યતા સુસંગત નથી એમ કેટલાક આક્ષેપકારો માને છે. તેઓ માને છે કે બાળક માતા પિતાની ઉત્પત્તિ છે અને તેથી શરીર તથા મન બન્ને વિશે તે માતા પિતાને મળતું આવે છે. પરંતુ આનુવંશિકતાનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ સંતોષકારક નથી. કારણ કે માતાપિતા બાળકના શરીર મનને પોતાના જેવા જ સર્જે છે એમ સંબિત કરી શકાતું નથી. આ મળતાપણું માતાપિતાની ઇચ્છા સ્વતંત્ર્યનું પરિણામ નથી. પરંતુ ખરી હકીકત તો એ છે કે જીવાત્મા પોતાના કર્મો અનુસાર શરીર અને તે

શરીરના કારણરૂપ માતાપિતા ઉપરાંત વાતાવરણ પૂનર્જન્મ વખતે પસંદ કરે છે અથવાતો પ્રાપ્ત કરે છે. જો આમ ન માનીએ તો શરીર અને મન ઉપરાંત આત્માના સૃષ્ટા તરીકે માતાપિતાને જ માનવા પડે જે તદ્દન અશક્ય છે.

આ આક્ષેપનું જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરીશું તો માલુમ પડશે કે આ પ્રશ્ન ખુબ ગંભીર અને મહત્વનો નથી. જગતના પ્રતિકારાત્મક સિદ્ધાંત માટે સ્મૃતિ અનિવાર્ય શરત નથી. મૃત્યુ આપણી સ્મૃતિનો નાશ કરી શકે છે. પરંતુ તેની અસર કે સંસ્કારીતાનો નાશ નથી કરી શકતું. વળી આ જીંદગીમાં પણ આપણે ઘણું ભૂલી જઈએ છીએ. તેથી આત્માનું આધ્યાત્મિક સાતત્ય જરા પણ ખંડિત થતું નથી. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે જીવાત્મા શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જ્ઞાન, કર્મ અને અનુભવ તેની સાથે જાય છે. ટુંકમાં જીવાત્મા એ કેવળ કુદરતનાં ભૌતિક પરિબળો અને યાંત્રિક નિયમોનું સર્જન માત્ર નથી. પરંતુ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સત્યકામ, સંકલ્પયુક્ત જીવંત ચેતના છે. મૃત્યુ એ દીર્ઘ વિશ્રામ છે, આખરી મંઝીલ નથી. મૃત્યુ જીવનનું દ્વાર છે, જીવનનો કાયમી વિનાશ નથી.

મોક્ષ- બીનશરતી અમરત્વ :-

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, મોક્ષ અર્થાત્ મુક્તિ એ મૃત્યુ પછી માત્ર ટકી રહેવાની કે પૂનર્જન્મ પામ્યા કરવાની સ્થિતિથી કાંઈક ભિન્ન બાબત છે. કારણ કે જે રીતે માનવ વ્યક્તિત્વ કેવળ સ્થૂળ શરીરની ભૂમિકામાં જ શરુઆત અને અંત પામતુ ગણી શકાય તેમ નથી. તે રીતે સૂક્ષ્મ કે તેથી આગળના કારણ શરીર સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય અથવા આધાર પણ આખરી બાબત બની શકે તેમ નથી.

વિવિધ શરીર વિશે વિચારતા હિંદુ મહર્ષિઓએ સ્થૂળ શરીરને કામના, ઇચ્છા કે તૃષ્ણાના પરિણામરૂપ ગણાવેલા છે. આ કામનાનું કારણ અજ્ઞાન કે અવિદ્યા કે માયા છે જેને જીવાત્માનું કારણ શરીર માનવામાં આવે છે. આ અદિ કારણ માયાના સ્વરૂપની બાબતમાં દરેક દાર્શનિકો એકમત નહીં હોવા છતાં જીવાત્માના બાંધનનું કારણ માયા, અજ્ઞાન અને અવિદ્યા તથા તેમાંથી થયેલાં કર્મોને ગણવામાં આવેલ છે.

આ દાર્શનિકોના મતે જીવાત્મા રૂપે અનુભવાતું ચૈતન્ય તેના મૂળ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ, પૂર્ણ, નિત્ય, મુક્ત અને સ્થૂળ-કાળથી પર ચૈતન્ય જ છે. પરંતુ તે મૂળ સ્વરૂપની વિસ્મૃતી અનિત્ય, અનાત્મતત્ત્વ સાથે એકરૂપ અને મર્યાદિત બનાવી દે છે. બીજા શબ્દોમાં શુદ્ધ આત્માની વિસ્તારિત અવસ્થા જીવાત્માની બદ્ધ અવસ્થા છે. બદ્ધ જીવાત્મા પરિમિત જ્ઞાન અને શક્તિ વડે પોતાનું અહંકારી સંકુચિત વ્યક્તિત્વ સર્જે છે. આ અહંકારી વ્યક્તિત્વ વડે થયેલી ઇચ્છા અને તેનાં કર્મો જીવાત્માને જન્મ-પૂનર્જન્મની ઘટમાળમાં ફેરવ્યા કરે છે.

પરંતુ જે પળે જીવાત્મા પોતાના વિસ્મૃત સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેના શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને ઓળખી સમષ્ટિ ચૈતન્ય સાથે તે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે ત્યારે તેનાં સંકુચિત વ્યક્તિત્વનો કાયમી અંત આવે છે. અને આ અંત દ્વારા તે કશું ગુમાવતો નથી. વાસ્તવમાં તે તેનું ખરું વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ પ્રકારે સત્ સાથેની એકરૂપતાની શાસ્વત સનાતન સ્થિતિ (?) ને હિંદુ દાર્શનિકો મોક્ષ, બ્રહ્મસ્થિતિ કે નિવારણની સ્થિતિ તરીકે ઓળખે છે.

ભારતીય દાર્શનિકો જીવાત્માના વિકાસની બાબતમાં માત્ર નૈતિક ભૂમિકાએ અટકી નહીં જતાં તેથી આગળ આધ્યાત્મિક વિકાસનો વિચાર કરે છે. જો આપણે માત્ર માનવની ભૂમિકા પરથી જોઈશું તો અમરત્વનો ખ્યાલ અનંત સમયના પ્રવાહમાં નૈતિક પ્રગતિ સુધી પહોંચશે નહીં કે અંતિમ મંજિલ સુધી પહોંચશે નહીં. નૈતિક રીતે પૂર્ણ માનવ બનવાનો આદર્શ સ્વીકારનાર કેન્દ્રને પણ માનવું પડે છે કે, જીવાત્મા કોઈ પણ પૂર્ણ ગુણ સુધી પહોંચી શકતો નથી છતાં તે સતત રીતે ત્યાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ જે લોકો નીતિના સ્તરને પ્રથમ સર્વોચ્ચ કક્ષા માનતા નથી તેમને માટે મૃત્યુ પર્યંત આત્માનું ટકી રહેવું કે પૂનર્જન્મ પામવાનું અંતિમ ધ્યેય બની શકતું નથી. જીવાત્મા સાથેનું તાદાત્મ્ય એ કાંઈ અંતિમ ધ્યેય નથી પરંતુ અંતિમ ધ્યેય સર્વોચ્ચ પ્રગતિથી પર

જવાનું એટલે કે જ્યાંથી જીવાત્માને કરીથી સમયના ચક્કરમાં પડી પૂનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. હિંદુ તત્ત્વચિંતકો આવા અંતિમ ધ્યેય એટલે કે જીવાત્માનો પૂનર્જન્મના કેરામાંથી મુક્તિ. અર્થાત્ પરમ પુરુષાર્થ કે અંતિમ ધ્યેય ગણે છે.

જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ એટલે જીવાત્માને નૈતિક કક્ષામાંથી સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક કક્ષાએ પહોંચાડવો. પરંતુ આપણે એ ન ભુલવું જોઈએ કે આધ્યાત્મિકતા એ કાંઈ નૈતિકતાનો વિસ્તાર માત્ર નથી. આધ્યાત્મિકતાતો તદ્દન જુદું જ દ્રષ્ટિબિંદુ છે. જે શાશ્વત તત્ત્વની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. હિંદુ દાર્શનિકો માને છે કે નૈતિક વ્યક્તિવાદનો આધ્યાત્મિક સાર્વત્રિકતાવાદ સુધીનો ક્રમિક વિકાસ એટલે પ્રેરણાત્મક જ્ઞાન, અદ્વૈતની સહજ સ્થિતિનું જ્ઞાન. નૈતિક વ્યક્તિવાદ એ જીવનની એકાંગી દ્રષ્ટિનું પરિણામ છે. આવું એકાંગી દ્રષ્ટિબિંદુ આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે આપણા સંકુચિત અને અહંકેન્દ્રિયવ્યક્તિત્વમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. તેથી આપણે નથી એવા આપણી જાતને દેખાઈએ છીએ અને આથી જ હિંદુ તત્ત્વચિંતકો આત્મજ્ઞાનને જ ખરા તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે. આત્માના ખરા સ્વરૂપનું અપરોક્ષાનુભૂતિ રૂપ જ્ઞાન જ વ્યક્તિને અમરત્વ બક્ષે છે.

આસ્તિક વિચારકો પછી ભલેને પૂર્વના હોય કે પશ્ચિમના હોય, તેઓ માને છે કે અનુભવાત્મક સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અસ્પષ્ટ અને ક્ષણિક લાગતો હોય છે. પરંતુ પૂર્ણતાની અવસ્થામાં એટલે કે મોક્ષની અવસ્થામાં ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર કાયમી અને સ્પષ્ટ બને છે. ગજગ્રાહ વિકાસના સ્થાને શાંતિ અને આધ્યાત્મિક આનંદ પ્રવર્તે છે. આ અવસ્થા નિર્બદ્ધ બ્રહ્માકારવૃત્તિની અવસ્થા છે.

આ અર્થમાં દરેક વ્યક્તિને મોક્ષનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં **અમૃતસ્ય પુત્ર:** અર્થાત્ આપણે બધા અમરત્વના પુત્રો છીએ એ શબ્દ આ અર્થમાં છે. તે જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આ અર્થનું સમર્થન મળી આવે છે.

ઉપસંહાર :-

દરેક વ્યક્તિનો આ જન્મસિદ્ધ અધિકાર કેવી રીતે અમલમાં આવશે તેનું તર્કસંગત વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તેથી કેટલાક લોકો માને છે કે, દુનિયાની જન્મ-મરણની આ ઐતિહાસિક ક્રિયાનો કદી અંત જ આવતો નથી.

એકતત્ત્વવાદના (Monism) સ્વરૂપો

પ્રસ્તાવિક :

એકતત્ત્વવાદ એવો તત્ત્વમીમાંસકીય સિદ્ધાંત છે કે જે એમ માને છે કે આ વિશ્વનાં મૂળમાં સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ એક તત્ત્વ છે. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો સત્તા એક જ હોય તો તેનું સ્વરૂપ કેવું છે. આ પ્રશ્નનાં ઉત્તરમાં આપણને તેના વિવિધ સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક દાર્શનિકો અનુસાર સત્તા એક છે. પણ તેનું સ્વરૂપ અનેકાત્મક છે. અર્થાત્ તે અનેક ગુણો, ધર્મોવાળું છે. જ્યારે કેટલાક દાર્શનિકો સત્તાની સંખ્યા અને ગુણો બન્નેને એકાત્મક માને છે. સત્તાનાં સ્વરૂપને એક માનનારા ચિંતકોમાં પણ બે પ્રકારનાં વિચારો રજૂ થયા છે. એક વર્ગ ભૌતિક સ્વરૂપને માને છે અને બીજો વર્ગ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને માને છે. આમ, એકતત્ત્વવાદના મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૧) અનેકાત્મક એકતત્ત્વવાદ (Pluralistic Monism)

(૨) ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ (Materialistic Monism)

(૩) અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદ (Idealistic Monism)

૧. અનેકાત્મક એકતત્ત્વવાદ :

અનેકાત્મક એકતત્ત્વવાદનું પ્રતિપાદન પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક સ્પિનોઝાએ પોતાના દર્શનમાં કર્યું છે. તેમાં સ્પિનોઝા ભૌતિક તત્ત્વને દ્રવ્ય 'Substance' ની સંજ્ઞા આપીને દર્શાવે છે કે,

દ્રવ્ય તે છે કે જે પોતાના અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર છે. તે એક છે, સ્વયંભૂ છે, નિત્ય છે, અસીમ અને અનંત છે. તે નિર્ગુણ છે પણ નિર્ગુણનો અર્થ સ્પિનોઝા ગુણોનો અભાવ નહીં પરંતુ સીમિત ગુણોનો અભાવ દર્શાવે છે. પ્રત્યેક ગુણ નિષેધાત્મક હોય છે. (Every determination is negation) અર્થાત્ જ્યારે આપણે દ્રવ્યની બાબતમાં કહીએ છીએ કે તેની પાસે એવો ગુણ છે તો બાકીના બધાં ગુણોનો તેમાં નિષેધ થઈ જાય છે. માટે સ્પિનોઝા અનુસાર દ્રવ્યના અનંત ગુણો છે પણ અનંત ગુણોને માનવબુદ્ધિ સમજી શકતી નથી. એ અનંત ગુણોમાંથી માનવીય બુદ્ધિ કેવળ બે જ ગુણોને સમજી શકે છે તે ગુણો છે- વિચાર અને વિસ્તાર (Thought and Extension)

આ રીતે સ્પિનોઝા અનુસાર દ્રવ્ય એક હોવા છતાં પણ તેનાં સ્વરૂપમાં અનંત ગુણ છે. માનવીય બુદ્ધિ દ્વારા વિચાર અને વિસ્તારને જ સમજવાને કારણે દ્રવ્ય વિચારવાન અને વિસ્તૃત બને છે. આ બને ગુણો એક-બીજાની વિરુદ્ધ હોય તો તેમની વચ્ચે સંબંધ કેવી રીતે શક્ય છે ? આ સમસ્યાનાં ઉકેલ માટે સ્પિનોઝા સમાન્તરવાદની સ્થાપના કરે છે. તે અનુસાર એક જ દ્રવ્યના બે સમાન્તર ગુણ હોવાને કારણે બને વચ્ચે સંબંધ સ્થપાય છે. જેમ એક સિક્કાની બે બાજુઓ હોય તેમ.

સમીક્ષા :

અનેકાત્મક એકતત્ત્વવાદ અનુસાર સ્પિનોઝાનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉદાહરણ માટે લેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ સ્પિનોઝાનું દ્રવ્ય વિચાર અને વિસ્તાર નામનાં ગુણોવાળું હોવાને કારણે પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપનું રહી શકતું નથી. સ્પષ્ટ છે કે સ્પિનોઝા આ બને ગુણોને દ્રવ્યમાં રહેલ માને છે. પરંતુ વિસ્તાર નામનો ગુણ પણ જો દ્રવ્યમાં હોય તો દ્રવ્યમાં જડતાનો અંશ સંનિહિત રહે છે અને પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપનું ખંડન થઈ જાય છે.

બીજી બાજુ સ્પિનોઝા દ્રવ્યમાં અનંત ગુણો માને છે અને એમ પણ બતાવે છે કે, માનવીય બુદ્ધિ એ અનંત ગુણોમાંથી ફક્ત બે જ ગુણોને જાણે છે ત્યારે અહીંયા સમસ્યા એ ઊભી થાય છે કે, જો માનવીય બુદ્ધિ દ્રવ્યનાં માત્ર બે ગુણોને જાણી શકે છે તો તેના અન્ય ગુણોને શા માટે નહીં ? આ રીતે અનેકાત્મક એકતત્ત્વવાદની કેટલીક સમસ્યાઓ એવી છે કે જેનું સમાધાન સ્પિનોઝાના દર્શનમાં મળતું નથી.

૨. ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ : (Materialistic Monism)

ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ અનુસાર ભૌતિક સત્તા એક છે તથા તેનું સ્વરૂપ ભૌતિક છે. વિશ્વના તમામ પદાર્થોનું નિર્માણ તેના દ્વારા થાય છે. ચેતનાનું નિર્માણ પણ આવા એક ભૌતિક દ્રવ્યનું જ પરિણામ છે. આ પ્રકારનો વિચાર પ્રાચીન યુરોપીયન દાર્શનિકોનાં વિચાર સાથે મળતો આવે છે. ભૌતિકવાદી દાર્શનિક થેલીસ (Theles) એનેક્ઝીમીનીઝ (Anaximenes) હેરાક્લીટસ (Heraclitus) ને આ વિચારના સમર્થક તરીકે ઓળખાવી શકાય. થેલીઝ અનુસાર મૂળભૂત તત્ત્વ એક જ છે અને તે છે જળ Water તથા તેનું સ્વરૂપ પૂર્ણતઃ ભૌતિક છે તથા આ એક મૂળભૂત સત્તા જળ દ્વારા વિશ્વની વ્યાખ્યા કરે છે. એ જ રીતે એનેક્ઝીમીનીઝ એક મૂળભૂત સત્તા વાયુ Air ને માને છે અને હેરાક્લીટસ એક ભૌતિક સત્તા અગ્નિ Fire દ્વારા વિશ્વની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો કે આ બધાં - જળ, વાયુ, અગ્નિ વગેરેનું સ્વરૂપ જડાત્મક છે. વિશ્વનું નિર્માણ પણ તેના દ્વારા જ થાય છે. તેમાં ક્યાંય પણ ઈશ્વર માટે કોઈ સ્થાન નથી. આથી આ લોકોનો વિચાર ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ અંતર્ગત આવે છે.

ભારતીય દર્શનમાં સ્પષ્ટ રીતે ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદનું એક પણ ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

સમીક્ષા :

ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદીઓ મૂળભૂત તત્ત્વને એક માને છે તથા તથા તેનું સ્વરૂપ ભૌતિક એટલે કે જડ દર્શાવવામાં આવે છે. આથી આ સિદ્ધાંત દ્વારા વિશ્વની ઉત્પત્તિ કેવી

રીતે થાય છે તથા સૃષ્ટિમાં ચેતના ક્યાંથી આવે છે ? વગેરે કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યા એવી છે જેનું સમાધાન અહીંયા થઈ શકતું નથી.

(૧) ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ અનુસાર સૃષ્ટિનું મૂળભૂત તત્ત્વ જડ દ્રવ્ય છે. પરંતુ તેઓ જડ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ સુનિશ્ચિત કરી શક્યા નથી.

(૨) ભૌતિકવાદ અનુસાર ચેતનતત્ત્વ પણ જડ દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે શક્ય છે ? કારણ કે સમાન કારણમાંથી સમાન કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કારણમાં ચેતનાનો અભાવ હોય તો કાર્ય (જગત)માં પણ ચેતનાનો અભાવ હોવો જોઈતો હતો. વાસ્તવમાં ચેતનાનો અભાવ નથી. આથી ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદની જડ દ્રવ્યમાંથી ચેતનની વ્યાખ્યા કરવાની ધારણા ખોટી છે.

(૩) સૃષ્ટિમાં જોવા મળતી હેતુપર્વકની વ્યવસ્થા જડ દ્રવ્ય દ્વારા સ્થાપિત હોવાનું માની શકાય નહીં. હેતુપૂર્ણ વ્યવસ્થા માટે ચેતનાની પૂર્વાપેક્ષા રહે છે જે ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદીઓને માન્ય નથી.

(૪) જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ પણ ભૌતિકવાદી એકતત્ત્વવાદ અસ્વીકાર્ય સાબિત થાય છે કેમ કે ભૌતિકવાદી કેવળ પ્રત્યક્ષવાદી છે. ઇન્દ્રિયાનુભવવાદ કે પ્રત્યક્ષવાદ જ્ઞાનને ખુબ જ સીમિત બનાવી દે છે.

(૩) આધ્યાત્મિક એકતત્ત્વવાદ (Idealistic Monism) :

આધ્યાત્મિક એકતત્ત્વવાદ અનુસાર સત્તા એક છે અને તેનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક એટલે કે ચેતન છે. સત્તા એક હોવાથી તેની અંદર કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ યા અનેકતા નથી. જે કાંઈ અનેકતા છે તે અવાસ્તવિક છે. વાસ્તવિક રૂપે મૂળ તત્ત્વ એક છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દ્વૈત નથી. તેનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. સર્વપ્રથમ આ પ્રકારનો વિચાર રજૂ કરવાનું શ્રેય ગ્રીસનાં દાર્શનિક પાર્મેનાઇડીઝ(Parmenides)ના કાળે જાય છે. પાર્મેનાઇડીઝ અનુસાર પરમતત્ત્વ શુદ્ધ સત્તા (Pure being) છે. તે એક, અદ્વિતીય, અજન્મા, નિત્ય, અવિનાશી અને કૂટસ્થ છે. તે એક છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. જે કાંઈ ભેદ યા વિવિધતા દેખાય છે તે ભ્રમ છે. પરમસત્ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, નિરપેક્ષ તથા નિત્ય છે.

જો કે પાર્મેનાઇડીઝનું દર્શન વિવાદથી પર નથી. કારણ કે કેટલાક તેમના એકતત્ત્વવાદને ભૌતિકવાદી ગણાવે છે. પરંતુ હેગેલ, સ્કેપ્સ વગેરે વિચારકો પાર્મેનાઇડીઝને પ્રત્યયવાદી માને છે. તેમના મતે તેઓએ સ્વીકારેલ શુદ્ધ સત્તા વસ્તુતઃ કોઈ સ્થૂળ ભૌતિક પદાર્થ નહીં પણ વિચાર જ છે. જો કે પાર્મેનાઇડીઝ પ્રત્યયવાદી છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો ફિક્ટે(Fichte), શેલિંગ (Schelling), હેગેલ (Hegel), શોપેનહોવર(Schopenhauer) તથા કેટલાક આધુનિક અધ્યાત્મવાદીઓ ગ્રીન (Green), સ્ટર્લીંગ(Sterling), બ્રડલે(Bradley) વગેરે પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકો છે.

ફિક્ટે અનુસાર વાસ્તવમાં ચિત્તની જ સત્તા છે. સત્થી ચિત્ત મળતું નથી પણ ચિત્તથી સત્ત મળે છે. ચિત્ત હંમેશાં સત્ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચેતન સત્ છે. અચેતનનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. તે ચેતનનું જ પરિણામ છે. વાસ્તવમાં ફિક્ટે અનુસાર ચિત્ત અને અચિત્ત વચ્ચે કોઈ મૌલિક ભેદ નથી. તે બન્ને આત્મતત્ત્વનાં જ બે રૂપ છે. આત્માનું સ્વરૂપ ચેતન છે અને આત્માની ચિત્તશક્તિ જ અચિત્તના રૂપે ભાસિત થાય છે. શેલિંગના મતે પણ ચેતન અને અચેતન એક છે. તે પરમતત્ત્વ ચિત્તશક્તિ યા સંકલ્પશક્તિરૂપ છે. હેગેલનો વિચાર મૂર્ત એકતત્ત્વવાદ તરીકે ઓળખાય છે. તેમના મતે મૂળભૂત બુદ્ધિ (Reason) નિરપેક્ષ અને સર્વવ્યાપક છે. અનેકતા એ બુદ્ધિનાં વિકાસ પરંપરાની વિવિધ અવસ્થાઓ છે. શોપેનહોવર સંકલ્પ (Volition) ને મૂળભૂત તત્ત્વ માને છે. દરેક વિવિધતામાં એક જ સંકલ્પશક્તિ વિદ્યમાન છે. જડ અને ચેતનમાં આ એક

સંકલ્પનો જ પ્રકાશ છે. અંતર માત્રા (quantity) નું હોય છે. જડ પદાર્થ, વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવમાંથી સંકલ્પશક્તિ માનવમાં સૌથી વધુ માત્રામાં અભિવ્યક્તિ પામે છે.

સમીક્ષા :

(૧) અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદની સૌથી મોટી ખામી એ છે કે, આ સિદ્ધાંત આપણા વાસ્તવિક અનુભવથી વિપરિત છે. સાધારણ અનુભવમાં આપણે અનેકતાનો અનુભવ સત્તાં રૂપમાં કરીએ છીએ. પાર્મનાઇડીઝ વગેરે દાર્શનિકો વિશ્વની વિવિધતા, અનેકતાને અવસ્તવિક અને ભ્રમ માને છે જે સંપૂર્ણતઃ યોગ્ય નથી.

(૨) હેગેલ વગેરે દાર્શનિકો અનુસાર પરમ સત્ એક છે તો પછી તે વિશ્વની અનેકતા શા માટે ઉત્પન્ન કરે છે ? વળી, સમાન કરણમાંથી સમાન કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એનો અર્થ એ કે પરમસત્માં બીજ સ્વરૂપે અનેકતા રહેલી છે એમ માનવું પડે. જો આમ માનવામાં આવે તો પરમસત્ની એકતા ખંડિત થાય છે.

(૩) હેગેલ પરમસત્તાં મૂળ સ્વરૂપને સામાન્ય પ્રત્યયોની સમષ્ટિ માને છે. પરંતુ વિશ્વનાં પદાર્થો સામાન્ય નહીં પણ વિશેષ છે. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સામાન્યમાંથી વિશેષની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? વિશેષના અનુભવો આપણે કરી શકીએ છીએ પણ સામાન્યનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. માટે મૂળભૂત તત્ત્વને એક માનવાથી વિશ્વની અનેકતાની વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી.

(૪) અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદ દ્વારા અનિષ્ટની સમસ્યાનું સમાધાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. અગર વિશ્વમાં બધું જ પરમસત્ની અભિવ્યક્તિ હોય તો માનવું પડે છે કે અનિષ્ટ પણ પરમસત્ની અભિવ્યક્તિ માનવું પડે. તેનો અર્થ એ કે પરમસત્ની અંદર અનિષ્ટ રહેલ છે. આમ માનવા જતાં પરમસત્નું શુભ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે તે ખંડિત થઈ જાય છે.

અનેકેશ્વરવાદ સ્પષ્ટ કરી તેની સમીક્ષા કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સૃષ્ટિવાદ અને વિકાસવાદ (creationism and evolutionism) સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ સૃષ્ટિની રચના કોણે કરી ? સ્વાભાવિક રીતે જ ઈશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી શકે નહીં. જે રૂપમાં ઈશ્વરે સૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું છે તે રૂપમાં સૃષ્ટિનું નિયમન થતું આવ્યું છે. પરંતુ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે ઈશ્વરને માની લેવાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા વગર રહેતા નથી. જેમ કે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિનું નિર્માણ શા માટે કર્યું ? ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કોના દ્વારા અને શામાંથી કર્યું ? ઈશ્વરનો સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ શું છે ? તે સૃષ્ટિની અંદર છે યા બહાર છે ? કે પછી સૃષ્ટિની અંદર અને બહારપણ છે ? તે સૃષ્ટિનું નિમિત્ત કારણ છે કે ઉપાદાન કારણ ? ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એક છે, બે છે કે અનેક છે ? ઉપરોક્ત પ્રશ્નોને આધારે ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય ત્રણ સિદ્ધાંતોનાં રૂપમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અનેકેશ્વરવાદ (pantheism)
૨. દ્વૈતેશ્વરવાદ (ditheism)
૩. એકેશ્વરવાદ (monotheism)

૧. અનેકેશ્વરવાદ (pantheism)

અર્થ-

અનેકેશ્વરવાદને અંગ્રેજીમાં Polytheism કહેવામાં આવે છે. Polytheism શબ્દ ગ્રીક ભાષાનાં બે શબ્દો પોલયસ તથા થૅસ થી બનેલો છે. પોલીઝ એટલે અનેક અને

થીઓઝ એટલે ઇશ્વર. પોલીયીઇઝમ એવો સિદ્ધાંત છે કે જે અનેક ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ કરે છે. આ સિદ્ધાંતના નામ પરથી જ એ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

સિદ્ધાંત :

આ સિદ્ધાંત અનુસાર વિવિધ પ્રકારનાં ઇશ્વર એકબીજાથી ભિન્ન છે. તેમ છતાં પરમાર્થિક દ્રષ્ટિએ સમાન પણ છે. અર્થાત્ મૌલિક સત્તાની દ્રષ્ટિએ બધાં ઇશ્વર સમાનરૂપે મૌલિક છે. બધાં પ્રકારનાં ઇશ્વરને વ્યક્તિત્વપૂર્ણ પણ માનવામાં આવે છે. તેઓ અસીમ, અનંત, સર્વવ્યાપક તો કહી શકાય નહીં પણ પ્રત્યેક ઇશ્વર પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં પૂર્ણરૂપે શક્તિ સંપન્ન માનવામાં આવે છે.

અનેકેશ્વરવાદ અનુસાર વિશ્વનું સંચાલન આ અનેક ઇશ્વરો દ્વારા થાય છે. એ બધાનાં અલગ અલગ વિભાગ હોય છે. જેમ કે અનેક ઇશ્વરોમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, પૃથ્વી, જલ, સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે છે. બધાંનાં અલગ અલગ કાર્યક્ષેત્ર છે. જેમ કે, જો વરસાદની આવશ્યકતા હોય તો ભગવાન ઇન્દ્રની આરાધના કરવી જોઈએ. કેમ કે તે જ વરસાદ આપનાર છે. અગ્નિ દેવની આરાધના કરીને આપણે વરસાદની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. એ જ રીતે જ્યારે આપણને અગ્નિ પ્રગટાવવાની જરૂર હોય તો અગ્નિ ભગવાનની પૂજા અર્ચના કરવી જોઈએ સૂર્યદેવની નહીં. પ્રત્યેક ઇશ્વર પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણતઃ શક્તિસંપન્ન છે. તેઓ જે ઇચ્છે તે કરી શકે છે પરંતુ પોતાનાં ક્ષેત્રમાં જ. આ રીતે અનેકેશ્વરવાદીઓએ વિશ્વની વિભિન્ન ઘટનાઓ માટે વિભિન્ન પ્રકારના ઇશ્વરની કલ્પના કરી છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરી લેવું આવશ્યક છે કે શ્વિની વિભિન્ન પ્રકારની ઘટનાઓ માટે વિભિન્ન પ્રકારનાં ઇશ્વરની વ્યાખ્યા અનેકેશ્વરવાદી કરે છે. પરંતુ વિશ્વમાં બનતી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ જેવી કે, ભૂકંપ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે માટે કોઈ ઇશ્વરને માનવામાં આવ્યો નથી. ઉલટું એમ દર્શાવવામાં આવે છે કે, એ દુર્ઘટનાઓ કોઈ ઇશ્વર નારાજ થવાનું પરિણામ છે.

અનેકેશ્વરવાદને સમજવા માટે આપણે એક મહાવિદ્યાલયનું ઉદાહરણ લઈ શકીએ. જેમ કોઈ મહાવિદ્યાલયમાં વિવિધ વિભાગ હોય છે અને બધાં વિભાગો માટે અલગ અલગ અધ્યાપકો હોય છે બધાં અધ્યાપકો પોતપોતાના વિભાગમાં કુશળ હોય છે, સર્વજ્ઞાતા છે. પણ બીજાનાં વિભાગમાં તેમનું કોઈ પ્રદાન નથી હોતું. આ રીતે આ મહાવિદ્યાલયરૂપી વિશ્વમાં પણ અનેક વિભાગો હોય છે. બધા વિભાગોને પોતપોતાના અલગ અલગ ઇશ્વર હોય છે અને પ્રત્યેક ઇશ્વર પોતાના જ વિભાગમાં સર્વ સક્ષમ છે અને કુશળતા પૂર્વક પોતાના વિભાગનું સંચાલન કરે છે.

અનેકેશ્વરવાદના વિચારોને જોતા એવું લાગે છે કે આ વિચાર અત્યંત પ્રાચીન છે. એ સમયે માનવની વિચારશક્તિ પૂર્ણતઃ વિકસિત થઈ ન હતી. જો કે આજના સમાજ પર પણ આપણે દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો જણાશે કે કોઈના કોઈ સ્વરૂપે અનેકેશ્વરવાદની ધારણા આજે પણ જુદા જુદા સમાજમાં જોવા મળે છે. લોકો જુદા જુદા દેવી-દેવતાઓની આરાધના કરે છે. ધન માટે આજે પણ લોકો લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે. તો વિદ્યા માટે સરસ્વતીની આરાધના કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક યશ અને કીર્તિ માટે આપણે એક અલગ ઇશ્વરની કલ્પના કરીએ છે. અહીંયા એ તથ્યને સમજવાનું આવશ્યક છે કે કેટલાક લોકો અનેકેશ્વરવાદ અંતર્ગત એવા પણ છે કે જે અનેક ઇશ્વરને અલગ અલગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાન માને છે પણ સાથે એમ પણ માને છે કે વાસ્તવમાં એ એક જ ઇશ્વરના વિભિન્ન રૂપો છે. તો કેટલાક અનેકેશ્વરવાદીઓ એવા પણ છે જેઓ સ્વીકારે છે કે અનેક ઇશ્વર વાસ્તવમાં એકબીજાથી બિલકુલ સ્વતંત્ર છે તથા ફક્ત પોતાના વિભાગના સ્વામી, સંરક્ષક યા ઇશ્વર છે.

ઉદાહરણ :

જો કે અનેકેશ્વરવાદ એક અપરિપક્વ વિચારનું પ્રતીક હોય તેમ લાગે છે. તેમ છતાં તેના ઉદાહરણો પ્રાચીન ગ્રીસ, ઇજિપ્ત, બેબીલોનીયા વગેરે અનેક દેશોના ધર્મોમાં જોવા મળે છે. ગ્રીસના ધર્મમાં ઝીઅસ (zeus), એપોલો(Apollo), આર્ટેમિસ(Artemis) વગેરે

અનેક દેવતા માનવામાં આવતા હતાં. ભારતના પ્રાચીન વૈદિક ધર્મોને પણ અનેકેશ્વરવાદી કહેવામાં આવે છે કેમ કે તેમાં પણ ઇન્દ્ર, વરુણ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે અનેક દેવી-દેવતાઓની પૂજા અર્ચના કરવાની વિધિ જોવા મળે છે. પરંતુ વેદોમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે કોઈ પણ દેવી દેવતાની સ્તુતી કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞાતા, સર્વના માલિક, સર્વનો આધાર વગેરે દ્વારા સંબોધિત કરવામાં આવે છે. તેના દ્વારા એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે યુગમાં અનેક દેવી દેવતાઓના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવા છતાં બધાં દેવીદેવતાઓને સમાન રીતે શક્તિશાળી યા સર્વજ્ઞાતા માનવામાં આવતા હતાં. આ રીતે અનેકેશ્વરવાદની વિશેષતાનાં સંદર્ભમાં વૈદિકયુગને જોતા લાગે છે કે, સ્વરૂપતઃ અનેક ઇશ્વર હોવા છતાં ઇશ્વર એક જ છે, પરમસત્ના વિવિધ નામ માત્ર છે. ઋગ્વેદ અનુસાર એકમ્ સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ અર્થાત્ સત્ એકજ છે પણ વિદ્વાનો તેને અનેક નામોથી સંબોધિત કરે છે. માટે જ મેક્સમૂલર ઉપરોક્ત વૈદિક યુગને ઇશ્વરના સંબંધમાં અનેકેશ્વરવાદી કહેવાને બદલે એકાનેકેશ્વરવાદ (Hemotheism) કહેવાનું વધારે શ્રેયસ્કર માને છે.

અનેકેશ્વરવાદની સમીક્ષા :

(૧) ઇશ્વરની અસીમતા તથા અનંતતાની સંભાવના સમાપ્ત થઈ જાય છે.

સ્પષ્ટ છે કે અનેક ઇશ્વર હોવાનું માનવાને કારણે પ્રત્યેક ઇશ્વર પોતાના જ ક્ષેત્રો પુરતા સીમિત થઈ જાય છે. જ્યારે સીમિત ઇશ્વરની કલ્પના વદતોવ્યાધાત માનવામાં અ આવે છે. આથી અનેકેશ્વરવાદ અંતર્ગત આવતા બધાં ઇશ્વર સીમિત બની જાય છે. તેમની અસીમતા તથા અનંતતા સમાપ્ત થઈ જાય છે.

(૨) પરસ્પર સંઘર્ષ તથા વિરોધની સંભાવના વધી જાય છે.

પ્રત્યે ઇશ્વરની પોતાની સીમા નિર્ધારિત હોય છે. કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં વિશેષ ખુશ થવાને કારણે તેઓ પોતાની સીમાને ઓળંગી શકે છે. પરિણામે બીજા ઇશ્વરની સીમામાં આઘાત પહોંચી શકે છે અને તેઓ સંઘર્ષમાં આવી શકે છે. આ રીતે અનેકેશ્વરવાદ માનવાથી દેવતાઓમાં પરસ્પર સંઘર્ષ તથા વિરોધની સંભાવના અતિ પ્રબળ થઈ જાય છે.

(૩) આરાધ્ય દેવને પસંદ કરવામાં માનવની સમસ્યા.

મનવ સમક્ષ સૌથી મોટી સમસ્યા એ આવે છે કે અનેક ઇશ્વરમાં તે કોને પોતાના આરાધ્ય દેવ તરીકે સ્વીકારે ? આ સમસ્યાના સમાધાન માટે માનવ ક્યારેક આ દેવ પાસે જાય છે તો ક્યારેક બીજા દેવ પાસે જાય છે. આ રીતે તે આજીવન ભટકતો રહે છે.

(૪) અનેકેશ્વરવાદમાં અશુભની સમસ્યાનું સમાધાન થતું નથી.

અનેકેશ્વરવાદ માનવાથી અશુભની સમસ્યાનું સમાધાન થતું નથી એટલું જ નહીં ક્યારેક તો આ સમસ્યા એક બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરી લેવાની શક્યતા રહે છે. બધાં જ દેવો કહેશે કે અશુભ મારા દ્વારા નથી, અશુભ સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી. તેનાથી વિપરિત તે એમ પણ કહી શકે છે કે, અશુભનો સંબંધ અન્ય કોઈ એક દેવતા સાથે છે. આમ, અશુભનો સંબંધ અન્ય કોઈ દેવતાની માથે થોપી દેવામાં આવે તો સમસ્યા વધુ ભયંકર બની શકે છે.

-એરિસ્ટોટલનો કારણ અંગેનો ખ્યાલ-

પ્રસ્તાવિક :

આપણે આપણા રોજીંદા જીવનમાં હંમેશાં કાર્ય-કારણનો ઉપયોગ કરતા રહીએ છીએ. જેમ કે, ‘આગ દજાડે છે.’, ‘પાણી તરસ છીપાવે છે.’, ‘તલમાંથી તેલ મળે છે.’, ‘માટીમાંથી ઘડો બને છે.’ વગેરે અને આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે કારણ વગર કોઈ કાર્ય બનતું નથી. આ પ્રકારના સિદ્ધાંતને કારણતા સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકો પોતાના સંશોધનમાં કારણતા સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરે છે. જો કે વૈજ્ઞાનિક આ

કારણતા સિદ્ધાંતને માનીને આગળ વધે છે. જો કારણતા સિદ્ધાંતને માનવામાં ન આવે તો સંશોધન આગળ વધી શકતું નથી.

કારણતા સિદ્ધાંતને માની લઈ આગળ વધતા વૈજ્ઞાનિક કે સામાન્ય માણસથી ભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કારણતા સિદ્ધાંતનું વિશ્લેષણ યા વિવેચન કરવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય જ વિશ્લેષણાત્મક વિવેચન પ્રસ્તુત કરવાનું છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એરિસ્ટોટલ, હ્યુમ અને મિલ્લ જેવા સમર્થ તત્ત્વચિંતકોએ કારણતા સિદ્ધાંતનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

એરિસ્ટોટલનો કારણતા સંબંધી ખ્યાલ :

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એરિસ્ટોટલનો કારણ સંબંધી ખ્યાલ અત્યંત પ્રાચીન છે. તેમનો કારણતા સંબંધી ખ્યાલ તેમના અસ્તિત્વના ખ્યાલની વ્યાખ્યા કરવા મેટે આવશ્યક અને પર્યાપ્ત છે. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને એરિસ્ટોટલે પોતાના કારણતા સિદ્ધાંતમાં ઘટનાઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? અને શા માટે થઈ ? એ બે પ્રશ્નો પર વિચાર કરેલો છે. સામાન્ય રીતે વૈજ્ઞાનિક જે ઘટનાઓની વ્યાખ્યા કરે છે તેનો સંબંધ ‘કેવી રીતે’ સાથે છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન પ્રાપ્ત થતાં વૈજ્ઞાનિકનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ જાય છે. પરંતુ ઘટનાનાં અસ્તિત્વની પૂર્ણ વ્યાખ્યા ત્યારે જ થઈ કહેવાય કે જ્યારે ઘટના ‘શા માટે બને છે ?’ એ પ્રશ્નનું સમાધાન પ્રાપ્ત થાય. આથી એરિસ્ટોટલ કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિનાં કારણ રૂપે ચાર પ્રકારના કારણો સાથે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરે છે અને દર્શાવે છે કે, કોઈ ઘટનાનું પર્યાપ્ત કારણ આ ચારેયનું સંયુક્ત પરિણામ છે. તેમાંથી કોઈ એકને ઘટનાનાં કારણ તરીકે માની શકાય નહીં. જે ચાર કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ઉપાદાન કારણ (Material cause)
- (૨) નિમિત્ત કારણ (Efficient cause)
- (૩) સ્વરૂપ કારણ (Formal cause)
- (૪) અંતિમ યા પ્રયોજન કારણ (Final cause)

ઉપરોક્ત બન્ને પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ ચારેય પ્રકારના કારણો દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમ એરિસ્ટોટલ માને છે. ઉપરોક્ત પ્રથમ બે કારણો ‘કેવી રીતે’ નો ઉકેલ દર્શાવે છે જ્યારે બાકીના બે કારણો ‘શા માટે’ નો ઉકેલ દર્શાવે છે.

(૧) ઉપાદાન કારણ (Material cause)

ઉપાદાન કારણ એ સામગ્રી છે કે જેના વડે કોઈ ચીજ બને છે. પ્રત્યેક વસ્તુનાં નિર્માણ માટે ઉપાદાનની આવશ્યકતા રહે છે. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે ઉપાદાન વગર કોઈ વસ્તુનું નિર્માણ થઈ જ શકતું નથી. જેમ કે ઘડાની સામગ્રી માટી છે. માટે માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે. પાટલી, ટેબલ વગેરેનું ઉપાદાન લાકડું છે. એ જ રીતે જો વિશ્વનાં નિર્માણમાં તેના ઉપાદાનની ચર્ચા કરીએ તો વૈજ્ઞાનિક માને છે કે, વિશ્વનાં નિર્માણમાં ભૌતિક પરમાણુ (Atom) જ વિશ્વનું ઉપાદાન છે જેના વડે આ વિશ્વ બનેલું છે. ભારતીય દર્શનમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે જગત પંચમહાભૂત- પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ નામના ઉપાદાનોના સંયોગથી બનેલું છે. આ રીતે ઉપાદાન વગર કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં આવી શકતી નથી.

(૨) નિમિત્ત કારણ (Efficient cause)

નિર્માણ કરનાર સત્તાને નિમિત્ત કારણ કહેવામાં આવે છે. ઉપાદાનમાં શક્તિ યા ગતિ પ્રદાન કરી તેમાં પરિવર્તન લાવનાર સત્તાને કોઈ વસ્તુના નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઘડાના ઉદાહરણમાં કુંભાર એ નિમિત્ત કારણ છે. એ જ રીતે ટેબલ, ખુરશી વગેરેની બાબતમાં સુથાર એ નિમિત્ત કારણ છે. વિશ્વનાં નિમિત્ત કારણનાં સંદર્ભમાં વૈજ્ઞાનિકો અનુસાર વિશ્વમાં સર્વા વ્યાપ્ત ગતિ Motion તથા ઇશ્વરવાદીઓ અનુસાર ઇશ્વર સ્વયં નિમિત્ત કારણ છે.

(3) સ્વરૂપ કારણ (Formal cause)

એરિસ્ટોટલ અનુસાર આકાર પણ કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે. ઉપાદાન એક હોવા છતાં પણ પદાર્થોના જુદા જુદા આકારો આકારિક કારણને પ્રમાણિત કરે છે. જેમ કે એક જ લાકડામાંથી જુદા જુદા આકારો દા.ત. ટેબલ, ખુરશી, પાટલી વગેરે અસ્તિત્વમાં આવે છે. અહીંયા ઉપાદાન કારણને નિમિત્ત કારણ દ્વારા જુદા જુદા સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિશ્ચય રૂપ યા આકારને એરિસ્ટોટલ કોઈ વસ્તુનાં સ્વરૂપ કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

(4) અંતિમ યા પ્રયોજન કારણ (final cause)

એરિસ્ટોટલ અનુસાર કોઈ પણ વસ્તુનાં નિર્માણની પાછળ કોઈ પ્રયોજન યા ઉદ્દેશ્ય અવશ્ય હોય છે. તે વસ્તુનું પ્રયોજન કારણ છે. પ્રયોજન કારણ જ નિર્માણની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાને એક નિશ્ચિત દિશામાં પ્રેરિત કરે છે. દા.ત. ઘડો, ખુરશી, પાટલી વગેરે જે અંતિમ રૂપમાં તૈયાર થયેલ હોય છે તેને નિર્માણનું પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. નિર્માણકર્તા તેને નિર્માણ કરે તે પહેલાં જ તેના પ્રયોજન યા લક્ષ્યને નિર્ધારિત કરી લે છે તથા ઉપાદાનને ઉદ્દેશ્યની દિશા તરફ લઈ જાય છે.

ઋણનાં સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા કરવા પાછળનો એરિસ્ટોટલનો હેતુ વિશ્વની વસ્તુઓની એક વ્યાપક દાર્શનિક વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરવાનો હતો. એ કાર્ય તેમણે કારણનું વિશ્લેષણ કરીને દર્શાવ્યું કે, કોઈ પણ વસ્તુનાં નિર્માણમાં બે જ મૂળ કારણ કામ કરી રહ્યા છે. - એક ઉપાદાન (Matter) અને બીજું સ્વરૂપ (Form) ઉપાદાનને એરિસ્ટોટલે માત્ર સંભાવના કહી છે જ્યારે જ્યારે આકારને વાસ્તવિકતા કહી છે. કોઈ પણ વસ્તુનાં નિર્માણનો અર્થ માત્ર સંભાવનાનું વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તન છે.

સમીક્ષા :

૧. એરિસ્ટોટલે વિશ્વ તથા વિશ્વનાં વિવિધ પદાર્થોની વ્યાખ્યા કરવા માટે કારણતા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. પરંતુ બે પ્રકારના કારણો- ઉપાદાન અને સ્વરૂપની જે રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તેનાથી પદાર્થોના અસ્તિત્વની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. કે નતો તેને વૈજ્ઞાનિક સમર્થન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વરૂપ કારણનાં સંદર્ભમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ તો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી નિમિત્ત કારણ જ છે. એરિસ્ટોટલ પણ આ દ્રષ્ટિકોણને લગતો વિચાર રજૂ કરે છે કે, ગતિનો મૂળ શ્રોત તો કુંભારના મનમાં રહેલ ઘડાના એ નકશામાં છે. નકશાને અનુરૂપ તે માટી ઢાળવા ઇચ્છે છે. આથી વાસ્તવિક નિમિત્ત કારણ પણ એ જ છે જે સ્વરૂપ કારણ છે. અહીંયા એમ લાગે છે કે એરિસ્ટોટલનો નિમિત્ત કારણનો ખ્યાલ એક મન 'Mind' સાથે સંબંધિત છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોને મન સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આથી આપણે કહી શકીએ કે, ઉપાદાન કારણ અને સ્વરૂપ કારણ દ્વારા વિશ્વનાં પદાર્થોના અસ્તિત્વની ઉચિત વ્યાખ્યા થતી નથી.

૨. એરિસ્ટોટલ ચાર પ્રકારના કારણો દર્શાવે છે. પરંતુ એવી કેટલીક વૈજ્ઞાનિક ઘટનાઓ છે જેને આ ચારેય કારણો લાગુ પડતા નથી અને કેટલીક ઘટનાઓને ચારેય કારણો લાગુ પાડવાની આવશ્યકતા પણ નથી. દા.ત. ભૌતિક વિજ્ઞાન અને રસાયણ વિજ્ઞાનની ઘટનાઓ- શૂન્ય ડિગ્રી ઉપર પાણી બરફ બની જાય છે. આ ઘટનાનાં ચારેય પ્રકારના કારણોની શોધ કરવી આવશ્યક નથી કે સરળ નથી. આ ચારેય કારણો માનવ પ્રવૃત્તિ દ્વારા નિર્મિત વસ્તુનાં સંદર્ભમાં જ લાગુ પાડી શકાય છે.

કારણ સંબંધી દ્યુમનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

કાર્ય-કારણ સંબંધી દ્યુમનો ખ્યાલ તેના દર્શનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. દ્યુમ એક અનુભવવાદી દાર્શનિક હોવાને કારણે કાર્ય-કારણ સિદ્ધાંતનું વિશ્લેષણ આનુભવિક

દ્રષ્ટિથી કરે છે. હુમ દ્વારા કરવામાં આવેલ કારણતા સંબંધી વિશ્લેષણ રજૂ કરતાં પહેલાં કારણતા સિદ્ધાંતનો પ્રચલિત ખ્યાલ શું છે ? એ સમજવું જરૂરી છે.

કાર્ય-કારણ નિયમ શું છે ?

કાર્ય-કારણ નિયમ અનિવાર્ય તથા સાર્વત્રિક માનવામાં આવે છે. તેને જો સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય માનવામાં ન આવે તો દાર્શનિક, ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા થઈ શકતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કાર્ય-કારણ નિયમ એ બધા જ સિદ્ધાંતોનો આધાર છે. મોટાભાગના ચિંતકો કાર્ય-કારણ નિયમને અનિવાર્ય માને છે. ‘તંતુથી જ પટનું નિર્માણ થાય છે’, ‘માટીથી જ ઘડાનું નિર્માણ થાય છે’, ‘અગ્નિ દજાડે છે’, ‘ભોજનથી તૃપ્તિ થાય છે’. આ રીતે કાર્ય અને કારણનો સંબંધ અન્વય (Agreement) અને વ્યતિરેક (Difference) થી સિદ્ધ માનવામાં આવે છે. કારણથી કાર્ય થવું અને કારણનાં અભાવમાં કાર્યનો અભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ બન્નેનો સંબંધ અનિવાર્ય તથા સાર્વત્રિક માનવામાં આવે છે. અનિવાર્ય કહેવાનો અર્થ એ છે કે એકના ભાવથી બીજાનો ભાવ તથા એકના અભાવથી બીજાનો અભાવ નિશ્ચિત છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપવાદ હોતો નથી. કાર્ય-કારણભાવ અનિવાર્ય હોવાની સાથે સાથે સાર્વત્રિક હોય પણ છે. સાર્વત્રિકતાનો અર્થ છે કે આ નિયમ દરેક દેશ અને કાળમાં સમાનરૂપે સત્ય હોય છે. દા.ત. કોઈ પણ દેશમાં દજાવું અગ્નિ વગર શક્ય હોતું નથી.

હુમનું વિશ્લેષણ :

હુમ પોતાના દર્શનમાં આ સિદ્ધાંતનું પરીક્ષણ કરે છે તથા આ સિદ્ધાંતમાં રહેલ અનિવાર્યતાનું ખંડન કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

અનિવાર્યતાનું ખંડન :

હુમ અનુસાર આપણે જ્ઞાન તો ઈન્દ્રિયાનુભવ સુધી જ સીમિત છે. અનુભવથી આપણે કેવળ એટલું જ જાણીએ છીએ કે, બે ઘટનાઓમાંથી એક પહેલાં અને બીજી ઘટના પછી બને છે. અર્થાત્ પહેલી ઘટના પૂર્વવર્તી છે તથા બીજી ઘટના પશ્ચાદવર્તી છે. પરંતુ તેમાં કોઈ પ્રકારના અનિવાર્ય સંબંધનો અનુભવ આપણને થતો નથી. આથી કાર્ય-કારણ સંબંધમાં આપણે કેવળ એટલો જ અનુભવ કરીએ છીએ કે એક ઘટના બીજી ઘટનાની અનુવર્તી યા પૂર્વવર્તી છે. દા.ત. બિલિયર્ડની રમતમાં એક દડાની ગતિથી બીજા દડામાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ બન્ને દડાની ગતિમાં સહચાર અવશ્ય છે પરંતુ આપણી બાહ્યેન્દ્રિયોને એટલો જ અનુભવ થાય છે. આ બન્નેના પૂર્વાપર સંબંધથી મન કોઈ આંતરિક સંબંધની કલ્પના કરી શકતું નથી. આ રીતે હુમ કહે છે કે આપણે કેવળ આનંતર્ય ઘટનાનો જ અનુભવ કરીએ છીએ. પરંતુ તેમાં કોઈ અનિવાર્ય સંબંધનો અનુભવ આપણને થતો નથી કે જે કારણ અને કાર્યને એક સૂત્રમાં બાંધતો હોય.

આમ, હુમ અનુસાર આપણે કાર્ય-કારણનાં કોઈ પણ ઉદાહરણમાં અનિવાર્યતાની કલ્પના કરી શકતા નથી. અગર અનિવાર્ય સંબંધ હોત તો આપણને તેનો અનુભવ થતો હોત. પરંતુ અવું નથી.

અનિવાર્ય સંબંધ શા માટે માની લઈએ છીએ ?

હુમ અનુસાર જ્યારે આપણે એક ઘટના પછી બીજી ઘટના બનતી વારંવાર જોઈએ છીએ તો ભવિષ્યમાં પણ એકને જોઈને બીજી બનશે જ એવી આશા રાખતા હોઈએ છીએ. પરંતુ આ અનુમાનમાં કોઈ અનિવાર્યતા નથી. આપણે દસ વખત સફરજનને જમીન પર પડતું જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે એક સામાન્ય નિયમની સ્થાપના કરી લઈએ છીએ કે ‘ઉપરથી પડતો પદાર્થ જમીન તરફ આવે છે’ તેને આપણે કાર્ય-કારણ એવું નામ આપીએ છીએ. અનેક વખત અગ્નિમાં હાથ નાંખવાથી ‘અગ્નિ દજાડે છે’ એવા કાર્ય-કારણ સંબંધને

માની લઈએ છીએ. તેમાં નિયત સાહચર્યને જોઈને આપણે કહીએ છીએ કે ભૂતકાળના દ્રષ્ટાંત ભવિષ્યમાં પણ સમાન હશે. આમ, આપણા સતત અભ્યાસ અને આદતને કારણે બન્નેમાં સાહચર્ય હોવાનું માની લઈએ છીએ. વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ અનિવાર્યતા નથી. આ પ્રકારનું સાહચર્ય આપણામાં સંસ્કાર પેદા કરે છે. પછી જ્યારે એક સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં બીજા સંસ્કારની ઉત્પત્તિ માટે આપણી ઈંદર એક આશા ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે કાર્ય-કારણ સંબંધ સંપૂર્ણતઃ માનસિક છે.

હ્યુમના કાર્ય-કારણ સંબંધનો સારાંશ :

1. આપણું જ્ઞાન કેવળ વિશેષ ઘટનાઓ સુધી જ સીમિત છે. આપણને બે ઘટનાઓ જેને કારણ અને કાર્ય કહેવામાં આવે છે તે અલગ-અલગ અનુભવાય છે. આથી એકને જોઈને બીજાનું અનુમાન આપણે કરી શકીએ નહીં.
2. બે ઘટનાઓનો એકીસાથે અનુભવ થતો હોવા છતાં પણ એક (કારણ)ના આધારે બીજા (કાર્ય)નું અનુમાન કરી શકીએ નહીં. કેમ કે બન્નેમાં કોઈ નિયત સાહચર્ય નથી. તેમનું સાહચર્ય તો કેવળ સંભવિત છે અનિવાર્ય નહીં. એ જરૂરી નથી કે ભવિષ્ય ભૂતકાળ સમાન જ હશે.
3. અગર આપણે બે ઘટનાઓને જેને કારણ અને કાર્ય કહીએ છીએ તેનો એકીસાથે અનુભવ કરીએ તો તેમાં કેવળ દેશગત તથા કાળગત આનંતર્ય હોઈ શકે, અનિવાર્યતા નહીં.
4. આ સંભવિત અનુમાનનો આધાર કેવળ ઘટનાઓની પુનરાવૃત્તિ છે. પુનરાવૃત્તિને કારણે જ આપણને અનિવાર્યતાની ભ્રાંતિ થાય છે.
5. આથી કાર્ય-કારણ સંબંધમાં કહેવાતી અનિવાર્યતા વસ્તુગત નહીં પણ આત્મગત છે. વાસ્તવિક નહીં પણ માનસિક છે. ઘટનાઓનાં અનિવાર્ય સંબંધની કલ્પના કરવાની આપણને આદત પડીગઈ છે.

સમીક્ષા :

હ્યુમ કારણતા સિદ્ધાંતના વિશ્લેષણમાં કાર્ય-કારણને બે ઘટના તરીકે માને છે. એક ઘટના પહેલાં બને છે તેને પૂર્વવર્તી ઘટના કહે છે. બીજી ઘટના તેના પછી બને છે જેને અનુવર્તી ઘટના કહે છે. જો કે બન્નેમાં નિયત સાહચર્ય જોવા મળે છે. આથી બન્ને વચ્ચે કાર્ય-કારણ સંબંધ હોવાનું માની લઈએ છીએ. પરંતુ કારણતાને નિયત સાહચર્ય માનવાથી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દા.ત. દીવસ અને રાત એક નિયત સાહચર્યના રૂપમાં જોવા મળે છે તેમ છતાં તેમાંથી કોઈ એક બીજાનું કારણ નથી. એ જ રીતે ઘટાટોપ વાદળો હોવા છતાં ક્યારેક વરસાદ થાય છે તો ક્યારેક વરસાદ થતો નથી. આથી હ્યુમ કારણતાની નિયત સાહચર્યના રૂપે જે વ્યાખ્યા કરે છે તેમાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અનિશ્ચિતતા આવી જાય છે. આથી હ્યુમની નિયત સાહચર્યની ધારણા સ્પષ્ટ નથી.

હ્યુમ અનુભવને જ એક માં જ્ઞાનનો સ્રોત માને છે ત્યારે મનુષ્યો અને પશુઓના જ્ઞાનમાં કોઈ અંતર રહેતું નથી. કેમ કે પશુઓને પણ અસ્તવ્યસ્ત ઇન્દ્રિય સંવેદન તો થાય છે, તો થાય છે. પણ તેને જ્ઞાનની સંજ્ઞા આપી શકાય નહીં. સંવેદનાઓને જ્ઞાન બનવા માટે તેમની વચ્ચે ક્રમ, વ્યવસ્થા, સમન્વય વગેરેની આવશ્યકતા રહે છે જે અનુભવ આપી શકે નહીં, એ તો બુદ્ધિ જ આપી શકે છે. સાર્વત્રિકતા, અનિવાર્યતા, નિશ્ચિતતા વગર આપણે કોઈ જ્ઞાનની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી અને એ બધાની પ્રાપ્તિ અનુભવથી નહીં પણ બુદ્ધિ દ્વારા થાય છે. બીજી બાજુ આપણું જ્ઞાન કેવળ વર્તમાન સંવેદનાઓ પુરતું જ સીમિત છે અને કાર્ય-કારણ સંબંધ પણ એક સંભાવના જ હોય તો આપણને ભવિષ્યના વિષયમાં કોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તો પછી ભૂત અને ભવિષ્ય આપણા માટે અગમ્ય બની જશે. નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનનાં અભાવમાં આપણને જ્ઞાનનો માપદંડ જ પ્રાપ્ત થાય નહીં. આમ કારણ અને કાર્ય જેવા અનિવાર્ય સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવાને કારણે હ્યુમનું દર્શન સંશયવાદમાં પરિણમે છે.

૧૨. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ

પ્રાસ્તાવિક :

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવ, જગત અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી વિચારણા કરવી એ તત્ત્વમીમાંસાનું કાર્ય છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી ઉદ્ભવતા તમામ તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્નોની વિચારણા કરવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં થાય છે. ઇશ્વર એક અમૂર્ત તત્ત્વમીમાંસકતિ તત્ત્વ હોવાને કારણે ચિંતકોમાં સ્વરૂપ સંબંધી અનેક મતમતાંતરો ઉદ્ભવે છે. ત્યારે સમગ્ર દૃષ્ટિએ નિર્ધારિત થતું ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે નીચેનાં મુદ્દાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થશે.

ઇશ્વરનું સ્વરૂપ :

જગતના તમામ મહાન ધર્મોનાં શાસ્ત્રો અને દુનિયાભરના સંતો તથા યોગીમુનિઓના અનુભવો પર ચિંતન કરતાં ઇશ્વરના સ્વરૂપ અંગે નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧. ઇશ્વર એક છે

સંત એન્સેલ્મ કહે છે તેમ “God is a being than which no greater can be conceived.” અર્થાત્ જે સર્વથી ઉત્તમ, ઉત્તમોત્તમ છે તે જ ઇશ્વર છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ આવું તત્ત્વ “એક જ” હોઈ શકે.

આમ, ઇશ્વરના સ્વરૂપ અંગેની સંકલ્પના જ એવી છે કે ઇશ્વરની સંખ્યા એકથી વધારે હોઈ શકે નહીં. આથી જ દરેક મહાન ધર્મમાં એકેશ્વરવાદ (Monotheism) નું ભાસ પ્રતિપાદન થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત. ઈસ્લામધર્મ તો સ્પષ્ટ રીતે એકેશ્વરવાદ પર ખૂબ ભાર મૂકે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં (1) God the Father, (2) God the Son and (3) Holy Ghost એ ત્રિમૂર્તિનો સ્વીકાર થયેલો હોવા છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વમીમાંસા એ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ Trinity ના મૂળમાં તો Unity જ છે.

હિંદુ ધર્મના હાર્દને નહીં સમજનારા કેટલાક ખ્રિસ્તી અભ્યાસીઓ હિંદુધર્મમાં અનેકેશ્વરવાદ (Polytheism) છે એવી ટીકા કરે છે. પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે છેક ઋગ્વેદના જમાનાથી હિંદુધર્મ એ કહેતો આવ્યો છે કે **એકં સત્ વિદ્યા બહુધા વદન્તિ** વળી **‘સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ’** આ જ સૂચવે છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેમના ‘વચનામૃત’ માં કહ્યું છે કે જો ભગવાન એક ન હોય તો એક ભગવાન કહેશે કે હું વરસાદ કરીશ અને બીજો કહેશે કે હું નહીં કરું. આના પરિણામે કુદરતમાં અરાજકતા ફેલાયા વગર રહે નહીં. પરંતુ સૃષ્ટિમાં તો અરાજકતાને બદલે એકરૂપતા દેખાય છે. તેનો અર્થ એ કે ભગવાન એક છે. આ જ હકીકતને અનુલક્ષીને મહાભારતકાર પણ કહે છે કે, **એકી શાસ્તા ન દ્વિતીયોઽસ્તિ શાસ્તા**

એકેશ્વરવાદના સમર્થનમાં આપણે એક ભક્તિમૂલક દલીલ પણ કરી શકીએ કે, સંસારમાંથી વિરક્ત થઈને ભક્ત એક ભગવાન સાથે જ જોડઈ રહેવા ઇચ્છે છે. દા.ત. મીરા કહે છે “વરીએ તો નટવરને વરીએ” હવે જો નટવરો ઘણા હોય તો મીરા કયા નટવરને શા માટે વરે ? પરંતુ ભગવાન તો એક જ છે અને એ એક ભગવાન એ એક નટવરને જ વરવાનું મીરા કહે છે.

૨. ઇશ્વર એ જગતનું તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન છે :

ઇશ્વર જગતનું તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન કે અંતિમ આધારભૂત તત્ત્વ છે. જે કંઈ છે અને ટકે છે તે ઇશ્વરને કારણે છે અને ટકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ઇશ્વરને આભારી છે.

ઈશ્વર પોતાના સ્વતંત્ર સંકલ્પથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે પણ તેમાં તેનો પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ નથી. સ્વામિનારાયણ ભગવાન કહે છે કે ઈશ્વર પોતાની આ પ્રવૃત્તિ જીવના કલ્યાણ અર્થે જ કરે છે

જગતના પદાર્થો અને આત્માઓ ઈશ્વર પર અવલંબે છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉપનિષદમાં તેમને ઈશ્વરના શરીરની ઉપમા આપી છે. *યસ્ય આત્મા શરીરં યસ્ય પૃથ્વી શરીરં* વગેરે. રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી સ્વામિનારાયણ પણ જગતને ઈશ્વરના શરીરરૂપ ગણે છે. આનો અર્થ એ કે જગતના અંતિમ કારણ તરીકે ઈશ્વર છે. ઈશ્વર અંતર્યામી છે અને તેમ છતાં જગતના નૈતિક અનિષ્ટો અને ભૌતિક દુઃખો અને વિકારોથી ઈશ્વર પર પણ છે. “તું આદ્યમાં આદ્યે પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો” આમ સૃષ્ટિના અંતિમ અધિષ્ઠાનરૂપ ઈશ્વર અંતરત્વ (Immanence) અને પરત્વ (Transcendence) એ બન્ને ગુણયુક્ત છે.

૩. ઈશ્વર સ્વયંભૂ (Causa sui) છે

ઈશ્વર સર્વનું કારણ છે. પરંતુ તેને પોતાને કોઈ કારણની અપેક્ષા નથી. સ્પીનોઝા કહે છે કે જગતની પ્રત્યેક વસ્તુનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરને કારણે છે પરંતુ “God exist in itself” અર્થાત્ ઈશ્વર પોતાના અસ્તિત્વ માટે સ્વતંત્ર છે. મધ્વાચાર્ય અને શ્રી સ્વામિનારાયણ પણ ઈશ્વર કે પરબ્રહ્મને જ સ્વતંત્ર તત્ત્વ કહે છે અને તે સિવાયના તત્ત્વોને પરતંત્ર તત્ત્વો તરીકે વર્ણવે છે.

૪. ઈશ્વર જગતનો નૈતિક શાસક (Moral Governer) છે

ઈશ્વર જગતનો નૈતિક આધાર હોવા ઉપરાંત તે સૃષ્ટિનો નૈતિક શાસક પણ છે. જગતના નૈતિક નિયંત્રક તરીકે ઈશ્વરે જગતના દરેક આત્માને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે. અને તે પ્રમાણે તે દ્વારા આત્મા જે કાર્યો કરે છે તેના યોગ્ય ફળ ભોગવાવીને ઈશ્વર આત્મા માટે મોક્ષના દ્વાર ખૂલ્લા મૂકે છે. નિષ્પક્ષપાત, ન્યાય અને આત્માના સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યેના આદરને કારણે ઈશ્વર કર્મના નિયમને અનુસરીને કર્મફળપ્રદાતા તરીકે વર્તે છે.

ઈશ્વર કર્મફળપ્રદા છે એનો અર્થ એ નહીં કે તે કૃર ન્યાયાધિશ છે. તે કૃપાળુ પણ છે. હૃદયથી પસ્તાવો કરી પ્રાર્થના કરનારનાં પાપ બાળી નાંખનાર અધમોદ્ધારક પણ છે. આથી તો તેને *કર્તૃમકર્તૃમન્યથાકર્તૃમ્* કહેવામાં આવે છે. વળી તે અતિશય દયાળુ હોવાને લીધે આત્માઓના ધર્મરક્ષણ માટે અવતાર પણ ધારણ કરે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે- “ઈશ્વરનું આ પ્રકારનું અવતરણ (Descent) માણસને ઈશ્વરરૂપ બનવા માટેની ઊધ્વગતિ (Ascent) કરવા માટેની પ્રેરણા આપી જાય છે.”

૫. ઈશ્વર એક વ્યક્તિ (Person) છે

માણસની સર્વોત્કૃષ્ઠ ધાર્મિક ચેતનાના ઉપાસ્ય દેવ તરીકે તેમ જ જગતના મૂળ આધારભૂત તત્ત્વ અને નૈતિક સંચાલક તરીકે ઈશ્વરને જગત સાથે જે જીવંત સંબંધ છે તે જોતા તેને નિર્ગુણ અને નિરાકાર ગણવાને બદલે સગુણ અને વ્યક્તિરૂપ ગણવાનું જ યોગ્ય છે.

રામાનુજાચાર્ય કહે છે તેમ ઈશ્વરને નિર્ગુણ કહેવાનો અર્થ એ થાય કે તેનામાં માયિક ગુણો નથી. અર્થાત્ ઈશ્વરના તમામ ગુણો દિવ્ય અને કલ્યાણકર છે. એ જ રીતે ઈશ્વરને નિરાકાર કહેવાનો અર્થ એ છે કે તેનો આકાર આ સૃષ્ટિના પદાર્થોના આકારની જેમ વિકાર પામતો નથી.

આમ, ઈશ્વર એક વ્યક્તિ કે પુરુષ છે પણ સામાન્ય વ્યક્તિઓના જેવી મર્યાદા ઈશ્વરના વ્યક્તિત્વમાં નથી. ઈશ્વર નિત્યતૃપ્ત અને પરિપૂર્ણ વ્યક્તિ છે. ઈશ્વરના આ પ્રકારના દિવ્ય કે અલૌકિક વ્યક્તિત્વને અનુલક્ષીને જ તેને પુરુષ નહીં કહેતાં પુરુષોત્તમ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

૬. ઈશ્વર તમામ શાશ્વત મૂલ્યોનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે

ઈશ્વરને પુરુષોત્તમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓની પારકાષ્ઠાઓ તેણે શાશ્વત રીતે સિદ્ધ કરેલી છે. આમ, તે સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્નું

શાશ્વત અને શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. અને તેથી તો માત્ર તે પુરુષોત્તમ નહીં રહેતાં પરમ ધ્યેયરૂપ પણ બની જાય છે. ભક્ત તેને પામીને ધન્ય બની જાય છે. કારણ કે તે ઉત્તમતાનો ઉત્તમ આદર્શ છે. આથી જ એરિસ્ટોટલ કહે છે કે, “God is the object of world desire” અર્થાત્ જગત ઈશ્વરને પામવાની ઇચ્છા રાખે છે.

ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર એ ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિ (Summum Bonum) છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં જે આનંદ છે તેની તોલે બીજો કોઈ આનંદ આવી શકે તેમ નથી. આમ ઈશ્વર એ સર્વ મૂલ્યોનું શાશ્વત મૂર્ત સ્વરૂપ અને પરમાનંદ મૂર્તિ છે.

સમાપન:

ટૂંકમાં કહીએ તો ઈશ્વર એક છે કારણ કે તે સર્વોચ્ચ છે. તે જગતનું તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન છે. જગતની બધી વસ્તુઓ તેના પર અવલંબે છે. પણ તે સર્વથી સ્વતંત્ર છે તે જગતનો નૈતિક સંચાલક અને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક છે. તેનું વ્યક્તિત્વ દિવ્ય અને અલૌકિક છે. સર્વ શાશ્વત મૂલ્યોના નિધાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વ તરીકે તે પ્રત્યેક આત્માનું અંતિમ ધ્યેય પણ છે.

૧૩. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ

પ્રાસ્તાવિક :

બૌદ્ધિક તર્ક વડે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે અને જેમ બૌદ્ધિક તર્ક વડે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેમ ઈશ્વરનું નાસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે જે સાબિતીઓ આપવામાં આવે છે તેમાં નીચેની ત્રણ સાબિતીઓ મુખ્ય છે.

૧. સત્તામૂલક સાબિતી (Ontological Argument)
૨. સૃષ્ટિમૂલક સાબિતી (Cosmological Argument)
૩. હેતુમૂલક સાબિતી (Teleological Argument)

૧. સત્તામૂલક સાબિતી (Ontological Argument)

સત્તામૂલક સાબિતીનું હાર્દરૂપ મંતવ્ય એ છે કે “Reality (existence) of God is involved in the idea of God” એટલે કે ઈશ્વરના વિચારમાં જ તેના અસ્તિત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

સત્તામૂલક સાબિતી આપનારા ચિંતકોમાં સંત એન્સેલ્મનું નામ સૌથી વધુ વિખ્યાત છે. તેઓ કહે છે કે, “પરિપૂર્ણ તત્ત્વનો ખ્યાલ અન્ય ખ્યાલો કરતાં જુદા જ પ્રકારનો છે અને આવું તત્ત્વ માત્ર વિચારમાં જ હોય અને અસ્તિત્વમાં ન હોય તેમ બને જ નહીં. કારણ કે માત્ર વિચારમાં હોય તેના કરતાં અસ્તિત્વમાં પણ હોય તે તત્ત્વ જ ઉચ્ચતર ગણાય. આમ, જો ઈશ્વર સર્વોચ્ચ તત્ત્વ હોય તો તેનો અર્થ એ કે ઈશ્વર કેવળ વિચારમાં જ નથી પણ તેને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ પણ છે.”

આ સાબિતીને એન્સેલ્મ કરતાં વધારે સરળ રીતે ડેકાર્ટે રજૂ કરી છે. ડેકાર્ટે જણાવે છે કે, આપણી પાસે ઈશ્વરનો વિચાર છે. ઈશ્વરનો વિચાર એ પરિપૂર્ણ તત્ત્વનો વિચાર છે. જે તત્ત્વ પરિપૂર્ણ હોય તેમાં કશાની પણ ખામી હોઈ શકે નહીં. આનો અર્થ એ કે જો ઈશ્વર પરિપૂર્ણ તત્ત્વ હોય તો તેમાં વાસ્તવિક અસ્તિત્વની ખામી હોઈ શકે નહીં. અર્થાત્ ઈશ્વરને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

જેવી રીતે વીકોણના ત્રણ ખુણાનો સરવાળો ૧૮૦ અંશ થાય છે એમ વીકોણની વ્યાખ્યામાંથી ક્લત્તિ થાય છે તેમ ઈશ્વરના વિચારમાં પણ તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ અનિવાર્ય રીતે આવી જાય છે.

આમ, ડેકાર્ટ અને એન્સેલ્મ બન્નેના મતે “We cannot conceive God expect as existing.” અર્થાત્ ઈશ્વરને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ન હોય તેવી કલ્પના જ શક્ય નથી.

૨. સૃષ્ટિમૂલક સાબિતી (Cosmological Argument)

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટેની સૃષ્ટિમૂલક સાબિતીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે જગતનું સ્વરૂપ જોતાં તેનો ખુલાસો આપવા માટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જરૂરી છે. જગતની પ્રત્યેક ઘટનાને તેનું કારણ હોય છે. આ કારણને જાણવા તેના ભૂતકાળ તરફ નજર નાખવી પડે છે. પરંતુ આ કાર્ય-કારણ શૃંખલા અનંત છે અને તેથી અનવસ્થાદોષયુક્ત છે.

ઉપર્યુક્ત દોષ ટાળવામાટે એમ સ્વીકારવું રહ્યું કે, એક પ્રથમ કારણ (First Cause) છે. જગતમાં જોવા મળતી કાર્ય-કારણ સંબંધની અનેક હારમાળાઓમાંની આ પ્રથમ કારણ (First Cause)થી શરૂ થઈ હોવી જોઈએ. જગતના તમામ પદાર્થોનું આ પ્રકારનું એકમાત્ર પ્રથમ કારણ કેવળ ઈશ્વર હોઈ શકે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વર હોવો જોઈએ.

૩. હેતુમૂલક સાબિતી (Teleological Argument)

આ સાબિતી રજૂ કરનારા તત્ત્વચિંતકોના મત પ્રમાણે આ જગતની વસ્તુઓ અને તેના વાતાવરણમાં અજાયબી પમાડે એટલી હદે અનુકૂળન સધાયેલું જોવા મળે છે. વાતાવરણના વિવિધ તત્ત્વો એટલે કે કુદરતના જુદા જુદા તત્ત્વો, પરસ્પરની સાથે જે રીતે અનુકૂળન સાધે છે, જેને કારણે આપણે કુદરતમાં એકરૂપતા નિહાળીએ છીએ અને એ વાતાવરણ સાથે જીવો જે રીતે અનુકૂળન સાધે છે તે જોતાં એમ જણાય છે કે આ જડ-ચેતન સૃષ્ટિનો કોઈ એવો બુદ્ધિશાળી નિયામક છે કે જેના નિયમનને કારણે જગતમાં એકતા, વિકાસનો ક્રમ અને સાતત્ય જળવાઈ રહે છે.

સૃષ્ટિના ઉપર્યુક્ત પ્રકારના નિયામક તરીકેનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય કેવળ ઈશ્વરમાં જ હોઈ શકે. આ સૃષ્ટિનું આ પ્રકારે નિયમન થઈ રહ્યું છે તેનો અર્થ એ કે ઈશ્વર છે.

પેલી (Paley) નામના ચિંતકે આ દલીલને Watch argument ના રૂપે પ્રસિદ્ધિ આપેલી છે. જેવી રીતે ઘડિયાળની રચના અતિશય જટિલ છે છતાં તેમાં એકરૂપતા છે, એ જોતાં તેના બુદ્ધિશાળી કારીગરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેવી રીતે વિશાળ જગતની જટિલતા તેમજ એકરૂપતા જોતાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જરૂરી બની જાય છે.

સમીક્ષા:

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેની ઉપર્યુક્ત સાબિતીઓની કેન્ટ અને રસેલ જેવા સમર્થ તત્ત્વચિંતકોએ જોરદાર ટીકા કરેલી છે. આના પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સાબિતીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નિઃશંકપણે સિદ્ધ કરતી નથી. તેઓએ આ સાબિતીઓ સામે જે વાંધાઓ ઉઠાવેલા છે તેના જવાબો આપવાના સમર્થ પ્રયાસો પણ થયા છે. આથી એમ પણ સાબિત થાય છે કે આ સાબિતીઓ સામેના વાંધાઓ પણ શંકાસ્પદ છે.

તેનો અર્થ એ કે, “ઈશ્વર છે” કે “ઈશ્વર નથી” એ બેમાંથી એકેય વિધાનનું તાર્કિક દ્રષ્ટિએ નિઃશંક હોય તે રીતે પ્રતિપાદન થયેલું નથી. આથી જ કેન્ટે એવો મત પ્રદર્શિત કરેલો છે કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેનો આખરી નિર્ણય કરવાની શક્તિ માણસની બુદ્ધિ પાસે નથી અને તેથી ઈશ્વરનો એક શ્રદ્ધેય તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

લોત્સે અનુસાર આ સાબિતીઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં ભલે નિષ્ફળ ગઈ હોય પણ તેમના દ્વારા એટલું તો દર્શાવી શકાયું છે કે માણસમાં ઈશ્વર માટેની ઝંખના છે જ અને તે ઝંખનાને સંતોષવા માટેના ધાર્મિક પુરુષાર્થો કોઈ રીતે બુદ્ધિ વિરોધી નથી જ.

જેવી રીતે આપણે આપણા મિત્રોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકતા નથી પણ તેમની હાજરીનો આપણને અનુભવ થાય છે તેથી મિત્રના અસ્તિત્વમાં માનવું અબૌદ્ધિક નથી. તેવી રીતે ભક્તોને જો ઈશ્વર હાજરાહજૂર જણાતો હોય તો તેના અસ્તિત્વમાં માનવું અબૌદ્ધિક ગણી શકાય નહીં. ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા તો જ અબૌદ્ધિક ઠરે કે જો “ઈશ્વર નથી” એમ સાબિત કરી શકાતું હોય. આમ, ઈશ્વરમાં રાખવામાં આવતી શ્રદ્ધા કોઈ રીતે બુદ્ધિ વિરોધી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪. ઈશ્વર અને જગતનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેનો આખરી નિર્ણય કરવાની શક્તિ માણસની બુદ્ધિ પાસે નથી અને તેથી જે લોકો ઈશ્વરમાં નથી માનતા તેમના માટે તો જગત યંત્રવત્ ચાલે છે. તેને કોઈ પ્રયોજન નથી. પરંતુ જે લોકો ઈશ્વરનો એક શ્રદ્ધેય તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ માને છે તેમને માટે એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં પાશ્ચાત્ય દર્શનમાં ઈશ્વર અને જગતના સંબંધ અંગે નીચેના ત્રણ મતો પ્રચલિત બનેલા છે.

૧. પર-ઈશ્વરવાદ (Deism)
૨. સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism)
૩. ઈશ્વરવાદ (Theism)

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય મતોનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પર-ઈશ્વરવાદ (Deism)

પર-ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જેવી રીતે ઘડિયાળનું સર્જન થઈ ગયા પછી ઘડિયાળ એની મેળે ચાલે છે તેવી રીતે ઈશ્વર દ્વારા આ વિશ્વનું એક વાર સર્જન થઈ ગયા પછી જગતના સંચાલન માટે ઈશ્વરને તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની જરૂર પડતી નથી. કુદરતી નિયમો અને આત્માઓનું સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા જગત આપમેળે ચાલે છે. ઈશ્વર જગતથી સંપૂર્ણપણે પર રહે છે.

સમીક્ષા:

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંત ઈશ્વરના પરત્વ અને આત્માના સ્વાતંત્ર્ય પર ભાર મૂકે છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. પણ એનો અર્થ એ નહીં કે ઈશ્વરને અને જગતને બિલકુલ લેવાદેવા નથી. પર-ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરને ઉપાસ્યદેવ તરીકે સ્વીકારે છે. જે તત્ત્વ ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોય તે તત્ત્વ પર, કૂટસ્થ અને નિત્ય હોવાની સાથે સાથે અંતર્યામી અને હાજરાહજૂર પણ હોવું જોઈએ. આમ, પર-ઈશ્વરવાદની મુખ્ય ખામી એ છે કે તે ઈશ્વરના અંતરત્વને તદ્દન અવગણે છે.

૨. સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism)

સર્વેશ્વરવાદના મતાનુસાર એક ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહીં અને તેથી જગતમાં જે કંઈ દેખાય છે તે ઈશ્વરરૂપ જ છે. “અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે.” એ પંક્તિ સર્વેશ્વરવાદનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. આમ સર્વેશ્વરવાદ માને છે કે, “All is God and God is All” અર્થાત્ સર્વ ઈશ્વરરૂપ છે અને ઈશ્વર સર્વરૂપ છે.

સમીક્ષા:

સર્વેશ્વરવાદમાં જોવા મળતી ઈશ્વર-તન્મયતા ખરેખર કદર કરવા જેવી છે. “પવન તું પાણી તું ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.” એમ ગાન કરતો નરસૈયો ખરેખર સ્પીનોઝાની માફક ઈશ્વરોન્મત (Godintoxicated) વ્યક્તિ દેખાય છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદમાં ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાની અને સર્વવ્યાપકપણાની જે મસ્તી છે તે સુયોગ્ય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય છે.

જો ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય હોય તો જગતની વિવિધ વસ્તુઓ વચ્ચે તેમજ જગત અને ઈશ્વર વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો મૂલ્યગત ભેદ જ રહેતો નથી. ગેલોવે યથાર્થ જ કહે છે કે, “ઈશ્વર પથ્થર જેવા જડ પદાર્થમાં અને માનવ આત્મા જેવા વિકસિત ચેતનાવાળા તત્ત્વમાં એક સરખી રીતે રહેલો નથી. ગીતાના વિભૂતિયોગમાં એ જ દર્શાવ્યું છે કે, જગતની વિવિધ વસ્તુઓનું જે સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ છે તેમાં ઈશ્વર વિશેષરૂપે પ્રગટ થયેલો છે. આમ, સર્વેશ્વરવાદની મૂળભૂત ખામી એ છે કે તે ઈશ્વરને કેવળ અંતર્યામી (wholly immanent) બનાવી દે છે અને તેના પર-સ્વરૂપને તદ્દન અવગણે છે.

૩. ઈશ્વરવાદ (Theism)

ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે ઈશ્વરના અંતરત્વ અને પરત્વ એ બન્નેનું એક સરખું મહત્વ છે. “તું આદિમાં આદિ પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો.” એ પંક્તિમાં ઈશ્વરવાદનો આ વિચાર રજૂ થયેલો છે. ઈશ્વર જગતના પરિવર્તનો અને નૈતિક પતનોથી પર છે અને શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય સ્વભાવનો છે. પણ સાથે સાથે તેને જગત સાથે વાસ્તવિક અને જીવંત સંબંધ છે.

ઈશ્વરવાદના મત પ્રમાણે જગતથી પર એવો ઈશ્વર બધી વસ્તુઓમાં અંતર્યામીપણે રહીને તેમનું નિયમન કરે છે અને જગતનું નૈતિક સંચાલન કરે છે. ભક્તોને હાજરાહજૂર વર્તે છે એટલું જ નહીં પણ ઈશ્વર નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સ્થાપન માટે અવતાર પણ ધારણ કરે છે. (સંભવામી યુગે યુગે-ગીતા-૮)

આમ, ઈશ્વરવાદી દ્રષ્ટિએ ઈશ્વર માત્ર તાત્ત્વિક આધાર નથી કે કેવળ નૈતિક ન્યાયાધિશ નથી, તે પ્રેમાળ પિતા પણ છે. અધમઉદ્ધારક, પતિતપાવન અને કરુણામૂર્તિ પણ છે.

સમીક્ષા:

ધાર્મિક અનુભવ પર ચિંતન કરતાં ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ આપણે ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે તેને પૂરેપૂરો ન્યાય ઈશ્વરવાદમાં થાય છે. આમ, ધાર્મિક ચેતનાને માન્ય એવો આ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત હોવા ઉપરાંત ધર્મતત્ત્વમીમાંસાના ઈતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઈશ્વરવાદ એ પર-ઈશ્વરવાદ અને સર્વેશ્વરવાદ એ બન્નેનો સમન્વય કરનાર વ્યાપક અને તેથી વધુ સંતોષકારક સિદ્ધાંત છે.

પર-ઈશ્વરવાદની જેમ ઈશ્વરવાદ ઈશ્વરના શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય અને મુક્ત સ્વરૂપ પર ભાર મૂકે છે, પણ પર-ઈશ્વરવાદની જેમ તે ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે દ્વેષ નથી રચતો, એ જ રીતે સર્વેશ્વરવાદની જેમ ‘સર્વ ઈશ્વરરૂપ છે’ એમ પ્રતિપાદિત કરવાને બદલે ‘સર્વ ઈશ્વર પર અવલંબે છે’ એવો મત પ્રદર્શિત કરે છે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વરવાદમાં અંતર્યામીપણાની સાથે તેના પરત્વનો પણ સ્વીકાર થાય છે. ઈશ્વરવાદમાં પર-ઈશ્વરવાદ અને સર્વેશ્વરવાદ એ બન્નેનાં સત્યો સચવાય છે અને એ બન્નેની મર્યાદાઓ દૂર થાય છે.

૧૫. ઈશ્વર અને અંતિમતત્ત્વ

પ્રાસ્તાવિક :

ધર્માનુભવ પર ચિંતન કરતાં ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે શ્રદ્ધાથી સ્વીકારાયેલ ઈશ્વર છે. ધર્મ જેનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કરે છે તે ઈશ્વર અને તત્ત્વજ્ઞાન જેની ખોજ કરે છે તે અંતિમ તત્ત્વ (Ultimate Reality, Absolute) બન્ને વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વ એક જ છે એવો મત હેગલ, સ્પીનોઝા, રામાનુજાચાર્ય વગેરે તત્ત્વચિંતકોએ પ્રતિપાદિત કરેલો છે.

બ્રેડલી, હોવિસન, રેશડોલ વગેરે તત્ત્વચિંતકોના મતે ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વ એ બન્ને વચ્ચે તાદાત્મ્ય સ્વીકારવું યોગ્ય નથી. આથી ઈશ્વર અને અંતિમતત્ત્વ એક જ છે એવો નિષ્કર્ષ સ્વીકારી લેતા પહેલાં બ્રેડલી અને હોવિસનનો મત શું છે તે જોઈએ.

૧. બ્રેડલીનો મત :

બ્રેડલીના મત પ્રમાણે ઈશ્વર અને અંતિમતત્ત્વને એક ગણવાનું યોગ્ય નથી. કારણ કે ધર્મમાં જેની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે ઈશ્વર, જગત અને આત્માઓથી ભિન્ન છે અને તેને આત્માઓ અને જગત સાથે સંબંધ છે. આથી ઉલટું અંતિમતત્ત્વ એ સર્વના સરવાળા બરાબર છે અને સર્વ પ્રકારના સંબંધોથી નિરપેક્ષ છે. તેથી જો ઈશ્વરને અંતિમતત્ત્વરૂપ ગણવામાં આવે તો તે સર્વના સરવાળા બરાબર ઠરે અને તેની તેમજ જગતની વચ્ચે કોઈ ભેદ ન રહે. આ પ્રકારનો ઈશ્વર એ ધર્મમાન્ય ઉપાસ્ય દેવ હોઈ શકે નહીં.

બ્રેડલીના શબ્દોમાં કહીએ તો “If you identify the absolute with God that is not the God of religion.”

સમીક્ષા:

ઈશ્વરને અંતિમતત્ત્વ ન ગણાય તેમ કહેતી વખતે બ્રેડલી એમ માની લે છે કે અંતિમ તત્ત્વ સર્વને આવરી લેનારું, નિર્ગુણ અને સંબંધનિરપેક્ષ જ હોવું જોઈએ. પરંતુ આ માન્યતાની મૂળભૂત મુશ્કેલી એ છે કે આવું સ્વરૂપ ધરાવનારા અંતિમ તત્ત્વને આધારે સંબંધ અને ભેદયુક્ત જગતની સમજૂતી આપી શકાતી નથી. આને બદલે જો અંતિમતત્ત્વને સર્વને ટકાવી રાખનારું અને સગુણ (સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, અંતર્યામી છતાં પર) માનવામાં આવે તો એ અંતિમતત્ત્વ દ્વારા જગતનો સંતોષકારક ખુલાસો પણ મેળવી શકાય, તેમ જ અંતિમતત્ત્વ અને ઈશ્વર વચ્ચેના તાદાત્મ્યને પણ સ્વીકારી શકાય.

શ્રી અરવિંદે યથાર્થ કહે છે કે અંતિમ પરમતત્ત્વને માત્ર નિર્ગુણ ન કહી શકાય. આમ, બ્રેડલીની વિચારણામાં ઈશ્વર અને અંતિમતત્ત્વ વચ્ચેનો જે ભેદ ઊભો થાય છે તેનું મૂળ કારણ તેમની તત્ત્વદ્રષ્ટિની જ ખામી છે.

૨. રેશડોલ અને હોવિસનનો મત :

રેશડોલ, હોવિસન વગેરે વ્યક્તિમૂલક વિચારવાદીઓ (Personal Idealist) ના મત પ્રમાણે ઈશ્વર અંતિમતત્ત્વથી ભિન્ન છે. કારણ કે અંતિમ નિરપેક્ષ તત્ત્વ એ સર્વના સવાળા બરાબર અને વ્યક્તિત્વ વિહોણું તત્ત્વ છે. જ્યારે ઈશ્વર એ આત્માઓ અને જગતથી ભિન્ન એવું તત્ત્વ છે અને એક વ્યક્તિ તરીકે તેને જગત સાથે જીવંત સંબંધ છે.

આમ, વ્યક્તિમૂલક વિચારવાદીના મત પ્રમાણે અંતિમ નિરપેક્ષ તત્ત્વ વ્યક્તિત્વવિહીન હોવાથી ઈશ્વરની જેમ ધાર્મિક ચેતનાની અપેક્ષાઓ સંતોષવાનું સામર્થ્ય તેનામાં હોઈ શકે નહીં અને તેથી અંતિમ તત્ત્વ અને ઈશ્વરને એકરૂપ ગણી શકાય નહીં.

સમીક્ષા:

રેશડોલ, હોવિસન વગેરે વ્યક્તિત્વ પર ભાર મૂકે છે તે યોગ્ય છે. પરંતુ વ્યક્તિ અંગેની તેમની કલ્પના કેવળ માનવકેન્દ્રિય (Anthropomorphic) છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે ઈશ્વર પાસે જે વ્યક્તિત્વ છે તે માનવીય નથી પણ દૈવી છે અને તેથી જીવંત સંબંધ

અને સંબંધ નિરપેક્ષતા, અંતરત્વ અને પરત્વ અને વ્યક્તિત્વ અને વ્યાપકત્વ વગેરે લૌકિક દ્રષ્ટિએ અશક્ય ગણાતી બાબતો ઈશ્વરના દૈવી વ્યક્તિત્વ માટે શક્ય છે.

આ પ્રકારની શક્યતા જો સિદ્ધ પુરુષોમાં પણ જોવા મળતી હોય તો ઈશ્વરમાં આવી શક્યતાનો સ્વીકાર કરવાનું અબૌદ્ધિક ગણાય નહીં. જો ઈશ્વર પાસે આવું અલૌકિક વ્યક્તિત્વ હોય તો તેને અંતિમ તત્વરૂપ ગણવા માટેનો રેશડોલ વગેરેનો વાંધો ટકી શકે નહીં.

નિષ્કર્ષ :

કેવળ એકતત્ત્વવાદના સ્થાપન માટે બ્રેડલી અને બહુતત્ત્વવાદના પ્રયોજનોને પોષવા માટે રેશડોલ વગેરેએ ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વ, તેમજ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે દ્વેત ઊભું કરેલું છે. ખરેખર તો આ બન્ને દ્રષ્ટિબિંદુઓ એકાંગી છે અને તેમનો સમન્વય જરૂરી છે. આ સમન્વયાત્મક દ્રષ્ટિએ અનેક આત્માઓનું મૂલ્ય અંતિમ છે. પણ તેઓ તેમના અસ્તિત્વ માટે એક પરમાત્મા પર અવલંબે છે.

આ પરમાત્મા એક અલૌકિક વ્યક્તિ છે અને તે જગતનું આધારભૂત તત્ત્વ, નૈતિક સંચાલક અને અંતિમ ધ્યેયરૂપ છે. આ રીતે ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ કરનારી કોઈ તત્ત્વદ્રષ્ટિમાં પડવાનું જરૂરી રહેતું નથી. જો કે એ ફરીથી સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વને એક કહેતી વખતે અંતિમ તત્ત્વને સર્વના સરવાળા બરાબર નહીં પણ સર્વને ટકાવી રાખનાર કે આધાર આપનાર તરીકે કલ્પવામાં આવે છે.

ડો. ડી. એમ. એડવર્ડ યથાર્થ કહે છે કે, ઈશ્વરને સર્વના સરવાળા બરાબર ગણી શકાય નહીં અને અંતિમ તત્ત્વને સર્વના સરવાળા બરાબર ગણવામાં આવે તો તેની સાથે પણ ઈશ્વરનું તાદાત્મ્ય સ્વીકારી શકાય નહીં. પરંતુ જો જગતના અંતિમ તત્ત્વને જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિના મૂળ કારણરૂપ અને જગતના અંતિમ ધ્યેયરૂપ એવા સર્વોચ્ચ તત્ત્વ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો ઈશ્વરને અંતિમ તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી શકાય. આ પ્રકારના સર્વોચ્ચ તત્ત્વને જ જગતનો તાત્ત્વિક ખુલાસો આપનારા કારણ તરીકે તેમ જ ઉપાસનાના યોગ્ય વિષય તરીકે સ્વીકારી શકાય.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. Metaphysics નામકરણ કેવી રીતે થયું ?

અંગ્રેજી શબ્દ Metaphysics ગ્રીક ચિંતનના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું જોવા મળે છે. એરિસ્ટોટલના અનુયાયીઓએ એરિસ્ટોટલના પ્રથમ સિદ્ધાંતને લગતા લખાણોનું સંપાદન કર્યું અને તે ભૌતિકશાસ્ત્ર ના લખાણના ક્રમ પછી મૂકવાનું પસંદ કર્યું. કારણ કે તેમાં ભૌતિકતાની પાર જઈને વાત કરવાનમાં આવી હતી. આમ તે ભૌતિકતાની પારની બાબત હોવાથી Metaphysics તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. Meta= Beyond, After અર્થાત પછીનું યા પરનું એવો અર્થ થાય છે. આ રીતે નવું નામકરણ કરવામાં આવ્યું.

૨. બેડલે અનુસાર તત્ત્વવિદ્યાની વ્યાખ્યા શું છે ?

‘તત્ત્વવિદ્યા એટલે કેવળ આભાસથી જુદા પડતાં સત્તત્ત્વને બૌદ્ધિક રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન.’

૩. બેડલે અનુસાર તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય શું છે ?

તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે, તત્ત્વવિદ્યાનું ધ્યેય આપણી બુદ્ધિને સંતોષ આપે તેવું જીવન અંગેનું સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિબિંદુ પુરું પાડવાનું છે.

૪. ટેલરના મતે તત્ત્વવિદ્યાનું કાર્ય શું છે ?

ટેલરનાં મતે તત્ત્વવિદ્યા એટલે સમગ્ર જીવનનાં વિરોધાભાસોનું નિરાકરણ કરવાનું ધ્યેય સાથે અંતિમ દૃષ્ટિએ સુસંવાદિતપણે સત્ય શોધી કાઢવાનો બૌદ્ધિક પ્રયત્ન.

૫. વુડબ્રિજ અનુસાર તત્ત્વવિદ્યાનું અભ્યાસવસ્તુ શું છે ?

વુડબ્રિજ નામના વિચારકના મતાનુસાર તત્ત્વવિદ્યાનું અભ્યાસવસ્તુ સમગ્ર સત્ તત્ત્વ છે. તે વિવિધતા પાછળ રહેલી સર્વોચ્ચ એકતા શોધવાનું કાર્ય કરે છે. આમ સમગ્ર જીવન અનુભવ તત્ત્વવિદ્યાનો આભ્યાસવિષય છે આ કે તે ખંડ અથવા અંશનો અભ્યાસ કરવાથી આભાસનું નિરાકરણ થઈ શકે નહીં.

૬. સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જ્ઞાન ક્યારે સત્ય કહેવાય ?

સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સામગ્રી જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એ જ જ્ઞાન સામગ્રી વડે જ્ઞાનની સત્યતા કે અસત્યતા નક્કી થઈ જાય છે. જો જ્ઞાન સામગ્રી પ્રમાણભૂત હોય તો જ્ઞાન સત્ય જ હોય અને જો જ્ઞાન સામગ્રી અપ્રમાણભૂત હોય તો તેના વડે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અસત્ય મળે છે.

૭. પરતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જ્ઞાન ક્યારે સત્ય કહેવાય ?

પરતઃપ્રામાણ્યવાદ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સામગ્રીમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ જ જ્ઞાન સામગ્રીથી સત્યતા નક્કી થઈ શકતી નથી. એટલે કે જ્ઞાનની સત્યતા સ્વયંસિદ્ધ બાબત નથી. દરેક જ્ઞાનની સત્યતા કે અસત્યતા વિશેની કસોટી બાહ્ય રીતે થવી જરૂરી છે. આ કસોટીએ જે જ્ઞાન પાર ઉતરે એ જ જ્ઞાન સત્ય ગણાય.

૮. વાસ્તવવાદ અનુસાર જ્ઞાન ક્યારે સત્ય ગણાય ?

વાસ્તવવાદી વિચારકોએ રજૂ કરેલી સત્ય વિશેની કસોટીને અનુરૂપતાવાદી કસોટી કહે છે. વાસ્તવવાદ પ્રમાણે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પરસ્પરથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આથી જ્ઞાતાનું જ્ઞાન જ્યારે જ્ઞેયના સ્વરૂપને અનુરૂપ હોય ત્યારે તે સત્ય ગણાય છે.

૯. આદર્શવાદ અનુસાર જ્ઞાન ક્યારે સત્ય ગણાય ?

સિદ્ધાંતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે, આપણું જ્ઞાન હંમેશાં નિર્ણયાત્મક વિધાન દ્વારા રજૂ થાય છે આથી જો એક નિર્ણયના વિધાનને બીજા નિર્ણાયક વિધાન સાથે મેળ બેસે તો તે વિધાન સત્ય બને. જો બિલનુલ મેળ ન બેસે તો વિધાન અસત્ય જ ગણાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ મેળ જેટલે અંશે હોય એટલા અંશે તે વિધાન સત્ય ગણાય.

૧૦. પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદીઓના મત પ્રમાણે સત્ય કેવું છે ?

પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદીઓના મત પ્રમાણે વિશ્વમાં કોઈ શાસ્વત, પૂર્ણ, સ્થિર, નિશ્ચિત એવું સત્ય નથી. સત્ય એ જ્ઞાનનો એવો ગુણ છે કે જેને લીધે જ્ઞાન ઉપયોગી બને છે.

૧૧. નિર્સર્ગવાદી સિદ્ધાંતની મૂળભૂત માન્યતા શું છે ?

આ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કે, જગતમાં શક્તિનો જથ્થો અવિચળ રહે છે. તેનું માપ હમેશા સરખું રહે છે. આથી જગત એ પદાર્થ અથવા શક્તિ અથવા બન્નેનું વિસ્તરણ માત્ર છે. આ વાદ જીવન અને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપની સમજૂતિ માટે ઉત્ક્રાંતિ જેવા પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતોનો પણ આધાર લે છે. અને માને છે કે, આ જ નિયમોથી પ્રણી જીવન, માનવ ઇતિહાસ વગેરે બાબતો પણ મેળવી શકાય છે.

૧૨. કેકનરના મતે ચેતનાનું સામ્રાજ્ય કેવું છે ?

કેકનરના મતે સમગ્ર બ્રહ્માંડચેતનામાં માનવ ચેતના એક અંશ માત્ર છે. બ્રહ્માંડની મૂળ ચેતના પદાર્થમાં, પ્રણીઓમાં, વનસ્પતિમાં દરેકમાં રહેલી છે. આમ, જગત એ સમગ્ર ચેતન એકમ રૂપ છે. અહીં આત્યંતિક રીતે જડ ચેતનના ભેદનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

૧૩. બેડલે જગતની વિવિધતાને સમજાવવા માટે કયો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

બેડલે જગતની વિવિધતાનો ખુલાસો કરતા સત્તત્ત્વની માત્રાઓ Degrees of reality નો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

૧૪. શંકરાચાર્ય અબાધિતતાની કસોટી કસોટી વડે શું સાબિત કરે છે ?

શંકરાચાર્ય પોતાની અબાધિતતાની કસોટી વડે બ્રહ્મને સત્ય અને જગતની ભેદકતા કે વિવિધતાને મિથ્યા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧૫. એકતત્ત્વવાદનું અંતિમ પરિણામ શું છે.

એકતત્ત્વવાદનું સ્વાભાવિક પરિણામ અદ્વૈતવાદમાં આવે છે અને અનિર્વચનીયતાવાદ અથવા માયાવાદ અનિવાર્ય બની જાય છે.

૧૬. એકતત્ત્વવાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકાએ શું મુશ્કેલી છે ?

વ્યવહારની ભૂમિકાએથી લાગણી, ઇચ્છા, ક્રિયા વગેરે આધારોને તે નષ્ટપ્રાય કરતો લાગે છે. કારણ કે આત્યંતિક કક્ષાના એકતત્ત્વ કે અદ્વૈતનો સ્વીકાર કર્યા પછી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વિકાસ વૈવિધ્ય અને તેની સાથે તાણાવાણાની જેમ ગુંથાયેલો સ્થળ, કાળ, કાર્યકારણ, ગતિ વગેરેના અનુભવો આભાસ, મિથ્યા, સ્વપ્નવત્, અર્થશૂન્ય પ્રકારના પૂરવાર થાય છે.

૧૭. તાત્ત્વિક સત્તાની દૃષ્ટિએ બહુતત્ત્વવાદની મુશ્કેલી શું છે ?

તાત્ત્વિક સત્તાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી અંતિમ રીતે તત્ત્વ એક જ હોઈ શકે. જો એકથી વધુ તત્ત્વો સ્વીકારીએ તો તેની સ્વાયતતા જોખમાય છે. આમ, અનેકતા એ અધુરી માહિતી યા અધુરા ચિંતનનું પરિણામ છે.

૧૮. અમરત્વનો અર્થ જણાવો.

આત્માના ‘અમરત્વ’ માટે બે શબ્દ પ્રયોગ બે ભિન્ન અર્થમાં થાય છે. અર્થાત્ બે પ્રકારે આત્માની અમરતા વિશે વિચારવામાં આવે છે. જેમ કે,

૧. મૃત્યુ પછી અમુક શરતે આત્માનું ટકી રહેવું. (શરતી અમરત્વ)

૨. આત્માનું તેના મૂળ સ્વરૂપને પામવું કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો. (બીનશરતી અમરત્વ)

૧૯. સ્પિનોઝાએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા શું આપી છે ?

સ્પિનોઝા મૌલિક તત્ત્વને દ્રવ્ય ‘Substance’ ની સંજ્ઞા આપીને દર્શાવે છે કે, દ્રવ્ય તે છે કે જે પોતાના અસ્તિત્વ અને જ્ઞાન માટે સ્વતંત્ર છે. તે એક છે, સ્વયંભૂ છે, નિત્ય છે, અસીમ અને અનંત છે. તે નિર્ગુણ છે પણ નિર્ગુણનો અર્થ સ્પિનોઝા ગુણોનો અભાવ નહીં પરંતુ સીમિત ગુણોનો અભાવ દર્શાવે છે.

૨૦. પાશ્ચાત્ય મુખ્ય અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદીઓના નામ જણાવો.

અધ્યાત્મવાદી એકતત્ત્વવાદના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો ફિક્ટે(Fichte), શેલિંગ (Schelling), હેગેલ (Hegel), શોપેનહોવર(Schopenhauer) તથા કેટલાક આધુનિક અધ્યાત્મવાદીઓ ગ્રીન (Green), સ્ટર્લીંગ(Sterling), બ્રડલે(Bradley) વગેરે પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકો છે.

૨૧. ફિક્ટે અનુસાર સત્તાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ફિક્ટે અનુસાર વાસ્તવમાં ચિત્તની જ સત્તા છે. સત્તથી ચિત્ત મળતું નથી પણ ચિત્તથી સત્ત મળે છે. ચિત્ત હંમેશાં સત્ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચેતન સત્ છે. અચેતનનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. તે ચેતનનું જ પરિણામ છે. વાસ્તવમાં ફિક્ટે અનુસાર ચિત્ત અને અચિત્ત વચ્ચે કોઈ મૌલિક ભેદ નથી. તે બન્ને આત્મતત્ત્વનાં જ બે રૂપ છે.

૨૨. અનેકેશ્વરવાદનો અર્થ જણાવો.

અનેકેશ્વરવાદને અંગ્રેજીમાં Polytheism કહેવામાં આવે છે. Polytheism શબ્દ ગ્રીક ભાષાનાં બે શબ્દો પોલયસ તથા થોસ થી બનેલો છે. પોલીઝ એટલે અનેક અને થીઓઝ એટલે ઈશ્વર. પોલીથીઝમ એવો સિદ્ધાંત છે કે જે અનેક ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ કરે છે. આ સિદ્ધાંતના નામ પરથી જ એ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૨૩. અનેકેશ્વરવાદની મૂળભૂત માન્યતા શું છે ?

સિદ્ધાંત અનુસાર વિવિધ પ્રકારનાં ઈશ્વર એકબીજાથી ભિન્ન છે. તેમ છતાં પરમાર્થિક દ્રષ્ટિએ સમાન પણ છે. અર્થાત્ મૌલિક સત્તાની દ્રષ્ટિએ બધાં ઈશ્વર સમાનરૂપે મૌલિક છે. બધાં પ્રકારનાં ઈશ્વરને વ્યક્તિત્વપૂર્ણ પણ માનવામાં આવે છે. તેઓ અસીમ, અનંત, સર્વવ્યાપક તો કહી શકાય નહીં પણ પ્રત્યેક ઈશ્વર પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં પૂર્ણરૂપે શક્તિ સંપન્ન માનવામાં આવે છે.

૨૪. એડર્ડનો ઈશ્વર અને અંતિમ તત્ત્વ વિશેનો મત શું છે ?

એડર્ડ અનુસાર ઈશ્વરને સર્વના સરવાળા બરાબર ગણી શકાય નહીં અને અંતિમ તત્ત્વને સર્વના સરવાળા બરાબર ગણવામાં આવે તો તેની સાથે પણ ઈશ્વરનું તાદાત્મ્ય સ્વીકારી શકાય નહીં. પરંતુ જો જગતના અંતિમ તત્ત્વને જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિના મૂળ કારણરૂપ અને જગતના અંતિમ ધ્યેયરૂપ એવા સર્વોચ્ચ તત્ત્વ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો ઈશ્વરને અંતિમ તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી શકાય. આ પ્રકારના સર્વોચ્ચ તત્ત્વને જ જગતનો તાત્ત્વિક ખુલાસો આપનારા કારણ તરીકે તેમ જ ઉપાસનાના યોગ્ય વિષય તરીકે સ્વીકારી શકાય.

૨૫. બ્રેડલીનો ઈશ્વર અંગેનો ખ્યાલ શું છે ?

બ્રેડલીના મત પ્રમાણે ઈશ્વર અને અંતિમતત્ત્વને એક ગણવાનું યોગ્ય નથી. કારણ કે ધર્મમાં જેની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે ઈશ્વર, જગત અને આત્માઓથી ભિન્ન છે અને તેને આત્માઓ અને જગત સાથે સંબંધ છે.

૨૬. વોચ આયુમેન્ટ શું છે ?

પેલી (Paley) નામના ચિંતક જે દલીલ કરી છે તે Watch argument ના રૂપે પ્રસિદ્ધિ આપેલી છે. જેવી રીતે ઘડિયાળની રચના અતિશય જટિલ છે છતાં તેમાં એકરૂપતા છે, એ જોતાં તેના બુદ્ધિશાળી કારીગરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેવી રીતે વિશાળ જગતની જટિલતા તેમજ એકરૂપતા જોતાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જરૂરી બની જાય છે.

૨૭. શું ઈશ્વર તર્કસિદ્ધ છે ?

“ઈશ્વર છે” કે “ઈશ્વર નથી” એ બેમાંથી એકેય વિધાનનું તાર્કિક દ્રષ્ટિએ નિઃશંક હોય તે રીતે પ્રતિપાદન થયેલું નથી. આથી જ કેન્ટે એવો મત પ્રદર્શિત કરેલો છે કે ઈશ્વરના

અસ્તિત્વ અંગેનો આખરી નિર્ણય કરવાની શક્તિ માણસની બુદ્ધિ પાસે નથી અને તેથી ઈશ્વરનો એક શ્રદ્ધેય તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

૨૮. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગેનો એન્સેલ્મનો મત શું છે ?

એન્સેલ્મ અનુસાર પરિપૂર્ણ તત્ત્વનો ખ્યાલ અન્ય ખ્યાલો કરતાં જુદા જ પ્રકારનો છે અને આવું તત્ત્વ માત્ર વિચારમાં જ હોય અને અસ્તિત્વમાં ન હોય તેમ બને જ નહીં. કારણ કે માત્ર વિચારમાં હોય તેના કરતાં અસ્તિત્વમાં પણ હોય તે તત્ત્વ જ ઉચ્ચતર ગણાય. આમ, જો ઈશ્વર સર્વોચ્ચ તત્ત્વ હોય તો તેનો અર્થ એ કે ઈશ્વર કેવળ વિચારમાં જ નથી પણ તેને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ પણ છે.